

חנה ארנדט : מעבר לעונג המלנכוליה – דו"ח על מצב הלשון

מיכל בן-נפתלי*

א. דברי פתיחה

ב. דיון

1. ארנדט והדיון הפסיכואנליטי
  2. מופעי האסתטיקה בכתיבתה של ארנדט
  3. "שמש שחורה"
  4. דו"ח על לשון ועל שפת אם
    - 4.1. איש בלא סיפור
    - 4.2. הבנליות
    - 4.3. המשפט, העדים והדה-בנליזציה
    - 4.4. שפת אם
- ג. במקום אחרית דבר

א. דברי פתיחה

"עבורי אייכמן בירושלים, חרף כל הזוועות שבתוכו, היה מרנין מבחינה מוסרית. אני מודה בחופשיות שהעניק לי שמחה וששמעתי בו גם שיר תרועה: לא תרועת שנאה לטוטליטריות אלא תנועת טרנסצנדנטית, מוסיקה שמימית, כמו זו של מקהלת הסיום של פיגארו או של המשיח"¹.

"משפט צדק... דורש הסתגרות, הוא מתיר עצב יותר מזעם, והוא תובע הימנעות קפדנית ביותר מכל התענוגות המהנים של התייצבות באור הזרקורים"².

אמירה זו, בסמוך לפתיחה, מקיימת יחסים מעניינים, מתוחים, עם הדו"ח הכולל שפורשת ארנדט, דו"ח המקפיד בתיחומים, חללים וחלוקות ומערערם גם יחד; הנע בין עצב לזעם, בין הימנעות להתענגות, בין איפוק לראווה; המוחק לכאורה את

* דוקטור לפילוסופיה.

1 M. McCarthy "The Hue and Cry" *Partisan Review* (New-York, 1964)

2 ח' ארנדט אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנליות של הרע (תשס"א) 14.

תת-הטקסט האלגי שלו בפני פרובוקציה ואירוניה מוחצנים, "טונים" לא נעימים שגררו תגובות שכנגד כה עזות. דו"ח, שכדרכם של חיבורים הנכתבים בעין הסערה, מפיקים מכותביהם את המיטב – לאו דווקא בעידן מושגי או באיגנות ספקולטיבית, אלא בריכוז, דחיסה וחשיפה של דאגות וחיפושים המלווים אותם מתמיד, והחורגים מן השאלות המסוימות שעל הפרק.

הדו"ח של ארנדט על משפט אייכמן לא חדל לעורר עניין מאז יציאתו לאור כספר ב-1963,³ וככל שנקפו השנים התפנו הפרשנים להתמודד באורח פרטני וצלול יותר, הן ברמה היסטוריוגרפית והן ברמה מושגית, עם מה שנתפש כאתגריו הבולטים והחשובים: סוגיות הפוליטיזציה של המשפט, הביקורת על היודנראט ורעיון הבנליות של הרוע. לשונה של ארנדט הוכנה, גם על ידי אלו שהיטיבו להנהיר את כוונותיה ודרשו את הקשרים העזים בין השאלות שהעלתה בדו"ח ליצירה ההיסטורית והפנומנולוגית שקדמה לה (כגון מקורות הטוטליטריזם והמצב האנושי), ככלי לביטוי רעיונותיה, כלי ש"החליקה" או הרעה בשימוש, משתלחת, בוטה, לא רגישה.⁴

אך לשונה של ארנדט אינה כלי בלבד. לשון זו מראה, ממחישה ומפעילה לאורך הדו"ח אפשרויות שונות של יחסי לשון-עולם, מדיבורי סרק וקלישאות ועד לשחרור פיוטי, מְחַדֵּש, באופן שהופך אותה עצמה לעניין, עניין מרכזי בעל מקורות והשלכות נפשיות והיסטוריות-פוליטיות מרחיקות לכת. ארנדט מציגה דו"ח על הלשון, ובהרחבה, על האסתטיקה, על האסתטיקה כאידאולוגיה ועל האפשרות האתית או האסתטית לביקורת האידאולוגיה, לצפייה שופטת פעילה, על יסוד הנחות מודרניסטיות היוצרות זיקה מפתיעה בינה לבין יוצרים במילייה הפריזאי בין שתי המלחמות.⁵ ארנדט פורשת בפנינו טקסט נרטיבי.⁶ סיפור המעשה, שניתן

3 הגרסה הראשונה של הדו"ח הופיעה בניו-יורק בחמישה חיבורים נפרדים בין ה-16 בפברואר ועד ל-16 במרץ 1963. הספר יצא לאור במאי 1963.

4 S.E. Ascheim *In Times of Crisis* (Wisconsin, 2001); S. Benhabib *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt* (California, 1996); R.J. Bernstein *Hannah Arendt and the Jewish Question* (Cambridge, 1996); D. Villa *Arendt and Heidegger: The Fate of the Political* (Princeton, 1996); M. Leibovici *Hannah Arendt, une Juive* (Paris, 1998); P. Bouretz "Introduction à Eichmann à Jérusalem" *Hannah Arendt, Les Origines du totalitarianisme; Eichmann à Jérusalem* (Paris, 2002)

5 ארנדט חייתה בצרפת בין השנים 1933-1941, שנים שבהן ביקשה להתנתק מחיי התבוננות ולהתמסר לפעילות מעשית ב"עליית הנוער". יחסה ליוצרים שאזכיר להלן, בחלקו הרביעי של המאמר, היה למצער אמביוולנטי (במקרה של סארטר) ומחמיר בשיפוטו (במקרה של סלזן). הזיקה שאבקש להראות אינה אפוא מסדר התכונותי או מודע, וחורגת ממה שארנדט העידה בשעת מעשה ולימים על כוונותיה ומשאלותיה.

6 ליאורה בילסקי, במסחה העשירה "בין צדק לפוליטיקה: תחרות הקספרים במשפט אייכמן", רנה ביחסי סיפור, היסטוריה ומשפט כצומח מכריע להבנת העימות בין האחר לבין ארנדט, בתורת דוברים ששיחם משפטי, נרטיבי והיסטורי כאחד. ראו:

L. Bilsky "Between Justice and Politics: The Competition of Storytellers in the .Eichmann Trial" *Hannah Arendt in Jerusalem* (Berkeley, S.E. Ascheim ed., 2001)

להפשיט מתוך הטקסט כדי להתחקות אחר שלבים בקריירה של אייכמן, אינו מופיע כרצף, ואינו מהווה אלא חלק במכלול הטקסטואלי, הנשען על יסודות סוגתיים אקלקטיים (נטורליסטי, אימפרסוניסטי, סוריאליסטי) והמכיל גם היגדים פילוסופיים ואידאולוגיים. את אחרותו מטעים הטקסט כבר מכותרת המשנה שלו: דו"ח, סוגה משנית, נחותה כביכול, לא ספרותית, לא מלומדת. זוהי בחירה מעניינת. אין היא נובעת רק מן התנאים שבהם יצרה ארנדט את חיבורה, היינו, היותה שליחה של הניו-יורקר לירושלים. דו"ח עבור ארנדט הוא כפשוטו דין וחשבון במוכח הסוקרטי, המבקש לבחון דעותיהם של בני אדם ולחלץ מכל אמירה את טעמיה והשלכותיה המובלעות. מאחר ששומה עליה להתמודד עם מציאות פרדוקסלית של התרוקנות מכל אינדיבידואליות וממילא מחשיבה ומשיפוט, הופך הדו"ח שלה לדו"ח שכנגד, כזה שהנאצים לא הוציאו, לא יכולים היו להוציא⁷. התקת הדין למישור אסתטי והשימוש במילון נטרולוגי עלולים לעורר תהייה, אולי אפילו חוסר נוחות, הן בשל עולו של הנושא, הן בשל המוניטין המפוקפקים, שלא בדין, שיצאו לאסתטיזציה ולארנדט עצמה הכודה וההוזה מפרי רוחה⁸. אולם, השאלה האתית שמתווכת עבורנו היצירה הספרותית, והדו"ח של ארנדט בתור תעודה מעץ זז, קשורים יתר עצמה, תקפות ותובענות לעיגונו ההיסטורי ולדילמות המוסריות והפוליטיות שעורר. יתר על כן, היענות אסתטית מעלה בעקיפין את השאלה מהי עבודה היסטוריוגרפית בעלת משמעות, מהם קני המידה להערכתה, והאם הם מתמצים בדיק אמפירי בלבד. העובדה שארנדט תורגמה לעברית מקץ כארבעים שנה לצאת ספרה, על רקע התפתחויות מחקריות שלא הכירה ולא חזתה, אך מוסיפה טעם לשאלה. למבוכה

7 "במהלך השבועות האחרונים של המלחמה היתה הביורוקרטיה של הס"ס עסוקה בעיקר ביוון מסמכי זיהוי ובהשמדת הררי המסמכים שהעידו על שש שנות רצח שיטתי". ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 230; "כי עריין האמנתי שיירשו דו"חות ביום מן הימים". במילים אלה סיכם אייכמן את האוטוביוגרפיה שמסר בספונטניות לחוקר המשטרה שם, בע' 245.

8 ארנדט דיווחה על מלאכתה, בעת ההכנה ובדיעבד, משבאה להגן על עמדתה, במונחים היסטוריים וללא כל ממד ספקולטיבי. במכתב מן ה-20 במאי 1962 כתבה למרי מק'רתי: "אני נהנית לטפל בעובדות ובדברים קונקרטיים". הספר, הדגישה, אינו מכיל רעיונות אלא עובדות ומסקנות. אף את רעיון הרגילות של אייכמן ראתה לא כאידאה אלא כתיאור נאמן של התופעה-סוגיה שנעסוק בה בהרחבה להלן מפרספקטיבה לשונית. ב-20 בספטמבר 1963, שוב במכתב למרי מק'רתי: "הרעיונות כלפי היא רעיונות כלפי מישור שאומר את האמת ברמה העובדתית, ולא כלפי מישור שיש לו רעיונות המצויים בעימות עם הרעיונות הנפוצים". הביטוי החד-משמעי ביותר למעמד האפיסטמולוגי של הדו"ח לדידה נוסח במסתה "אמת ופוליטיקה". ארנדט טוענת שאין לטשטש את ההבדלים בין עובדות, דעות ופרשנות. אמת עובדתית נושאת עמה מרכיב כפייתי, אטום ועיקש, מעבר לרויכוח ולהסכמה. לא ניתן להסירה אלא על ידי שקרים המערערים מעמדה והופכים אותה לדעה. כך להוותה נהגו עם הדו"ח: העובדות נעשו לתאוריה הנתונה במחלוקת. ראו:

C. Brightman (ed.) *Between Friends: The Correspondence of Hannah Arendt and Mary McCarthy 1949-1975* (New-York, 1995); H. Arendt "Truth and Politics" *.Between Past and Future* (New-York, 1977)

המשתמעת מ"היפוך" אסתטי זה אבקש להוסיף מחווה פרדוקסלית: לטעון לדלוונטיות של הביוגרפיה של ארנדט למה שמתרחש בדו"ח, חרף נוכחותה המצומצמת בגוף ראשון, כה מעט היא מדברת על עצמה במישורין, כאן ובטקסטים אחרים, אינה נגישה, אינה אינטרוספקטיבית, מהוססת בגילויי האינטימיות שלה, לרבות במכתביה. אף על פי כן, באמצעות הדו"ח, על ריבוי מוקדי הדיון שלו, ועל כל העולם-ומלאו שהוא דוחס עבודה, מסתמא, רושמת ארנדט את המהפך שחווה בעצמה מהתכנסות מלנכולית לחריגה ממלנכוליה, למה שהיא מכנה בחיבורים אחרים "הולדת" (נטליות), וכתוצאה מכך, מכתובה מלנכולית לכתובה פוסט-מלנכולית. רגע התמורה אינו מתועד בדו"ח. הוא שיאו של תהליך ממושך הקודם למשפט והמתחזק, הגם שבדרך מפותלת ולא צפויה, במהלך הכתיבה. החליפין הסמויים המתקיימים בדו"ח בין האסתטי לבין האוטוביוגרפי מעלים בצד הלשון סוגיה רבת ערך נוספת עבורנו, קולקטיב כיחידים, השואבים, מנקודת מבטה של ארנדט, עונג מטריד, פרוורטי, מטקסי קריאה חוזרים ונשנים בפרקי ההגדה המצטברים: כלום אפשר לצאת ממלנכוליה?

ארנדט עצמה עשויה הייתה, למראית עין, לזקוף גבותיה לנוכח שני מישורי העיון המוצעים כאן גם יחד. בצד השאלה העקרונית, מהי המסגרת ההרמנויטית הנאותה לדיון ביוצר, ובאיזו מידה נעוצה הנאותות בדבקות דווקא באופני ההופעה ובכוונות המפורשות שביטא, עולות שאלות קונקרטיות בדבר יחסה של ארנדט לפסיכואנליזה ולאסתטיקה, בהתאמה. דיון מבואי בכל שאלה לגופה ישיבנו לבסוף לדו"ח שיתגלה, יותר ויותר, כאם הדרך של יצירתה.

ב. דיון

1. ארנדט והדיון הפסיכואנליטי

הניסיון להתבונן בדו"ח מפרספקטיבה פסיכואנליטית תרתי משמע, הן מצד ההתנגשות בין התקבלותו המלנכולית לבין המזג שבו נכתב, והן מצד האבחון הלשוני המדוקדק שארנדט פורשת בנוגע לתופעת הבנליות, מחייב אותנו להשתהות זמן-מה עם שאלת מיקום הפסיכואנליזה בכתיבתה. שכן, התמונה מורכבת יותר ממה שכמה אמירות ביקורתיות גליונות, שנשזרו פה ושם, אף פעם לא בצורת משנה סדורה, עשויות להציע. עלינו להלך למעשה בכמה מישורים בעת ובעונה אחת: לבחון כמה אפיונים בולטים שקושרת ארנדט ל"מומחי הנפש" ואת ההבחנה העקרונית המשתמעת לדירה בין "ביוגרפיה" ל"פסיכוגרפיה" שאינה אלא סתירה במונח; לרמוז על תפיסתה הקשובה של ארנדט, בשל עיסוקה בשיגעון ובפתולוגיה לאורך ההיסטוריה של המאה ה-20, לאזורי ניסיון נגועים, קדם-לשוניים, של יחידים ושל קבוצות; ולעמוד על חוויית הקריאה שמעניקה ארנדט לקהל, שכמו בניגוד לאתיקה הנוהגת בחלל הפומבי שהגדירה ותיחמה היטב, מחלחלת פנימה, מרגשת, מסעירה.

האנליזה שעליה היא מדווחת, לפי דרכה, הופכת להיות אפשרות של הקורא, לפי דרכו. משום כך אמנם, אין זה מפתיע כלל כי הפולמוס על אייכמן בירושלים הביא קוראים אחדים להפנות כלפיה טענות מן הסדר הנפשי, לקבל על קשיות לבה או שנאתה העצמית, ולהשליך על מצבי רוחה⁹. אינך אהבת אותנו, כלומר, אינך אהבת את עצמך. או שמא: אינך אהבת את עצמך ולכן אינך אהבת אותנו. העובדה שמחוותם של המתנגדים (מחווה השבה ונשנית בפולמוסים הקשורים במחברים "שנויים במחלוקת") עורכת חשבון עם משק הבית והנפש של מושא ביקורתם אינה מקרית. היא פורצת מאותו מקום שארנדט מתפרצת אליו, ואזי כל ויכוח עמה, גם על הנשגב והחמור שבנושאים, נעשה מנייה ונייה ויכוח "משקי" במובן הצר והעמוק של המילה: מתוך ה"משק" מגיבים, מדברים, מבינים ונאטמים. הוא שמעורר שדים שאישי לא שיער, בתווך שבי הבנלי לרדיקלי. שכן, דרכן המזורה של קלישאות הנתונות בהישג יד, זמינות כל כך, מפתות כל כך, לטרוח נכונה, להחטיא ולחטוא באחד.

מעניין לציין את העובדה שהביוגרפיה של ארנדט, במונחיה שלה, דהיינו, חייה המסופרים, ריתקו את תשומת לבן של שתי פסיכואנליטיקאיות: תחילה, עבודתה החלוצית של אליזבת יאנג בריל (1982)¹⁰ ולימים, ג'וליה קריסטבה (1999) בכרך הראשון של טרילוגיה המוקדשת ל"גאונות הנשית"¹¹. אף על פי כן, ובספרה של קריסטבה באופן מוטעם ביותר, הניחו המחברות לארנדט ליטול אותן בעקבותיה לכיכר העיר. ארנדט היא שמכוננת את המסגרת ההרמנויטית הנאותה עבור קריסטבה, המספרת בדיעבד את סיפורה, טווה אותו במונחיה. היחס הנרקם ביניהן מחייב דיון מפורט בפני עצמו. אך קשה שלא להתרשם מן האיוון המוקפד בין השארות אנליטיות הממוענות לפעמים ל"חנה", בסולם מינורי, לבין "ארנדט" המושלח בכיפה. גם אם ניתן לטעון כי הרעיון הפוליטי של ארנדט, כמקום בלבדי של אינדיבידואליזם והולדת העצמי בריבוי, מהווה סובלימציה של שכריריות העניינים האנושיים חרף התמסרותה המוחלטת של ארנדט לעובדתי; גם אם ניתן לחלוק על המקום שאליו היא דוחקת את הגוף או את הגוף-נפש, הסגור בתוך עצמו בעונגו ובכאבו, ומנוע מכל ארוטיזציה שניתנת לתקשורת, עדיין, פוסקת קריסטבה, גדולת הפרויקט של ארנדט מחייבת כבוד. יתר על כן, יהא בכך משום חוסר צדק לבקש מן המחברת משהו שלא עשתה, או לצפות ממנה להסבר על העדר מסוים או על מה שנראה כהשלך¹². לבסוף, "חנה

9 בסוף הדו"ח ארנדט מתייחסת להאשמה ב"שנאה עצמית" או בהרחבה ל"משאלת המוות" שלה בנוגע ליהודים. ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 295. הכרך "חשיבה" בחיי הרוח מציג את הידידות עם העצמי, את היחס שביני לבני, כתנאי לפעילות החשיבה. אין חשיבה ללא אהבה עצמית, היא טוענת, מכלי שחשיבה תהפך בשל כך לנרקיסוס, אורבא. אפשר לראות בכתובתה של ארנדט, גם על בסיס היועצות במכתביה, כלימוד על אהבה, אהבת העולם, ואהבת העצמי הנעוצה באהבת העולם.

E. Young-Bruhl *Hannah Arendt: For the Love of the World* (New-Haven, 1982) 10

J. Kristeva *Le génie féminin, Tome I: Hannah Arendt* (Paris, 1999) 11

Ibid, at pp. 258-259, 286-287 12

ארנדט, אישה ללא ילדים, נוכח תרומתה לחשיבה על החיים וההולדת, הופכת למעין ארכי-אם של הטריולוגיה, לאימא גדולה, אם האמהות כולן, מבלי שוויתורה או סירובה (או מי ידע) לאמהות יוצגו כסימפטום. קריסטבה אמנם מצטטת כמה מן ההתבטאויות החריפות של ארנדט בנוגע לפסיכולוגיה, לפסיכולוגית המעמקים או לפסיכואנליזה המופיעות בחיי הרוח, המצטרפות להערות סרקסטיות אחדות המופנות ל"מומחי הנפש" לאורך הדו"ח¹³. הבה נתבונן במובאות הללו כמעט בשלמותן, מאחר שהן בלב החקירה, ועשויות ככלות הכול לשפוך אור בהמשך על התגובה המשתנה של ארנדט כלפי סיפורי העידים, אלו הגולמיים מדי לדידה, הפסיכוגרפיים, מחד גיסא, ואלו המציעים טרנספורמציה סימבולית משכנעת ומרשימה של חוויית הזוועה, מאידך גיסא. הפער המשמעותי ביותר בין תפישת האסתטיקה של קריסטבה לבין זו של ארנדט עובר כאן, בסילוק ה"דיבור הסומטי" או ה"סמיוטי" מן השדה התקשורתי על ידי ארנדט, הקובעת ומאששת כי המחשבה מעלה בדרגה את המבצע הרגשי, שהוא מנייה וביה אילם, קדם-שיחי, קדם-רפלקסיבי. ארנדט אינה מתווכחת על עצם קדימות הדחף, אלא על תנאי האינדיבידואציה. חיי הנפש, ללא עיבוד רוחני או אינטלקטואלי, אינם אלא גופניים. הנחות אלו משפיעות ללא ספק על מסעה שלה, העיקש, העקבי, אל קצה הלילה. לכאורה, נע המסע בין שני צירים גרידא: הציר הסומטי, השתוק, והציר הסימבולי, המדבר. אך ארנדט "בעלת-הנס", כמות שנראה, מפתיעה. ואין בעל הנס מכיר בנסו. ארנדט כותבת:

"כדברנו על ניסיון נפשי, מה שהופך לגלוי אינו לעולם הניסיון עצמו, אלא כל מה שאנו חושבים עליו כאשר אנו מעיינים בו. הרגשות, תשוקות וריגושים, שלא כמחשבות ואידאות, אינם יכולים להיעשות לחלק בלתי נפרד מעולם ההופעות יותר מכפי שיכולים איברים פנימיים. מה שמופיע בעולם החיצוני, בנוסף לסימנים פיזיים, הוא רק מה שאנחנו עושים מהם דרך פעולת המחשבה. כל הפגנה של כעס, במובחן מן הכעס שאני חשה"^[14], מכילה כבר עיון בו, ועיון זה הוא

13 "קומדיה של מומחי הנפש" מכנה ארנדט את ששת הפסיכיאטרים שאישרו כי האיש "נורמלי". יותר נורמלי, לפחות, מאשר אני עצמי לאחר שבדקתי אותו, כך התבטא, לפי הסיפורים, אחד מהם. מומחה אחר מצא כי כל השקפתו הפסיכולוגית, גישתו אל אשתו וילדיו, אל אמו ואביו, אחיו, אחיותיו וחבריו, היתה 'לא רק נורמלית, אלא מאוד נעימה'", ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 34-35; "הנוסח הגרמני המודפס של חקירת המשטרה, שהתנהלה מ-29 במאי 1960 עד 17 בינואר 1961, ושאיכמן חיקן כל אחד מעמדיו וחתם עליו, הוא מכרה זהב אמיתי לפסיכולוגים, בתנאי שיהיו נבונים דיים להבין שהוועתי יכול להיות לא רק מגוחך, אלא גם משעשע", שם, בע' 57. ראו גם שם, בע' 301.

14 כאנגלית כמובן הפועל דו-משמעי, חש/חשה, וארנדט הרחוקה מתקינות פוליטית מדברת תמיד בלשון זכר. למרות זאת, בשל הדוגמה המעניינת שבחרה, ובשל היותה הוגה הניכרת במנעד הרגשי של כתיבתה, בחרתי לתרגמה סמוך ביותר לעצמה. ארנדט מתייחסת לכעס גם בהרצאתה-מסתה על לטינג בבחינת אחד מני ריגושים החושפים את העולם, מגלים מודעות מועצמת

המקנה לריגוש את צורתו האינדיבידואלית במידה רבה, שיש לה משמעות עבור כל התופעות שעל פני השטח. הפגנת כעסך היא צורה אחת של הצגה עצמית: אני מחליטה מה מתאים להופעה... האופן שבו הופכים [ריגושים] לגלויים, ללא יחסי-הגומלין של העיון וההעברה (טרנספרנס) לידי דיבור – דרך מבט, מחוזה, צליל לא מהובר – אינו שונה מהאופן שבו הזנים המפותחים יותר של בעלי החיים מתקשרים ריגושים דומים מאוד זה כלפי זה כמו גם כלפי בני האדם... פסיכולוגיה, פסיכולוגיה של המעמקים או פסיכואנליזה, אינה מגלה יותר מאשר את מצבי-הרוח המשתנים תדיר, את העליות והמורדות של חיי הנפש שלנו, ותוצאותיה וגילוייה אינם מלבבים במיוחד ואינם בעלי משמעות רבה כשלעצמם... הזהות המונוטונית הכיעור המפפעפ האופייניים במידה רבה לממצאה של הפסיכולוגיה המודרנית, והמנוגדים בבירור למגוון ולעושר העצומים של התנהגות אנושית גלויה, מעידים על השונות הרדיקלית בין הפנים לבין החוץ של הגוף האנושי... לא הנפש אלא הרוח היא הדורשת דיבור"¹⁵.

המעמד הנחות לכאורה שמועידה ארנדט לתחומים העוסקים בנפש, והזיקה המשתמעת הקיימת ביניהם לבין תחומי הפיזיולוגיה והרפואה, קשורים אם כך בהבחנה האנתרופולוגית היסודית המופיעה במצב האנושי בין החלל הפרטי לבין החלל הפומבי, בין משק הבית לבין מקום ההופעה, על סוגי הפעילות השונים הנאותים לכל חלל. אולם, בה במידה שהסיווג ואף ההייררכיה בין החללים הללו מתערערים בכתיבתה לכדי רציפות, התניה ופלישה אהדדי, ארנדט עשויה לזהות בחדות את האופן שבו כמה מגיבוריה הפומביים, המאופקים כל כך, כמעט לא אישיים, כמו ולדמר גוריאן או הרמן ברוך, למשל, עורכים טרנספורמציה פיוטית של בעיותיהם האינטימיות, ולהציע לפיכך: "לאור ניסיונותינו אפשר שהגיעה העת לחקור את הערך הפילוסופי של ניסיון הכאב, שבו מקלה ראש הפילוסופיה בהווה"¹⁶. אין ספק כי מדובר עבורה בהעתקה מחיים ביולוגיים לביוגרפיה, ובהטעמה עקיבה כי ההיעשות לסובייקט היא בראש ובראשונה לשונית. אין גם ספק כי ההעברה הזו, לא זו

למציאות. היא מצטטת מלסינג: "כל התשוקות, אף הלא מעגנות ביותר, מעגנות כתשוקות... הן גורמות לנו להיות מודעים לקיומנו, לחוש ממישים יותר".

H. Arendt "On Humanity in Dark Times: Thoughts about Lessing" *Men in Dark Times* (New-York, 1995) 6

H. Arendt *The Life of the Mind* (New York, 1978) 31-32, 35, 98 15

H. Arendt *Men in Dark Times* (New-York, 1968) 127 16

החשופה לאין ערוך יותר מן הניסוח השמור דלעיל, כתבה ארנדט להיידגר: "לסבול ולדעת, בכל דקה, בכל שניה במודעות מלאה ובחירוק שיניים, שעליך להוקיר תודה לצורב שבכאבים, כי סבל מעין זה בדיוק הוא עיקר הכל וגמולו": H. Arendt & M. Heidegger *Lettres et autres documents: 1925-1975* (Paris, 2001) 27-28

בלבד שאינה כרוכה באבדן, מעדנת לדידה את הריגוש הגשמי ומעשירה אותו בניואנסים¹⁷. אך גדולתו ואולי עצם אפשרותו של הדיבור או הסיפר נעוצות בתפר הזה, כשם שהאינטואיציות של קאנט נעוצות בלב ההמשגה. אלמלא כן, הדיבור או ההמשגה ריקים, כלומר בנליים. משום כך שמורה הבכורה בעולמה של ארנדט לא לפילוסופים או להיסטוריונים פוליטיים או כלכליים אלא למשוררים ולמספרים¹⁸. חלל הניסיון הפרטי המונוטוני והמעגלי, הצפוי והמגונן כביכול פרוץ אפוא לרווחה והתנועה כה וכה אינה חדלה, נחוצה וחיונית ליושבי הבית וליושבי הקריה גם יחד. ארנדט, המחפשת אמנם ארגון מרחבי וזמני (טמפורלי) קונסטרוקטיבי, שיאפשר לה להתמודד עם בעיות מושגיות (כגון מהן חירות, מהפכה, סמכות וכו'), מצד אחד, ועם תמורות ומשברים היסטוריים-פוליטיים, מצד שני, מתגלה יותר ויותר כדרידיאנית או כבנימינית: כמי שמתנהלת בשולי הכיכר ובפסזים; כמי שניצבת בשער או בחלון. העניין בנפשי ובטרנספורמציות של הנפשי, עד לכלל מוכנות לגעת בקצות העצבים, באיזורי הדחייה, הברושה, המזוכים והמלנכוליה, אינו מגיע לפיכך לכלל מיצוי ביצירתה המוקדמת על רחל פרנהאגן¹⁹, שעל יסודותיה הביוגרפיים ומרכיביה הטרנספרנציאליים עמדו חוקרות רבות²⁰. הוא מרכיב מכריע באבחונים ובתובנות שהיא מציעה באנליזות רבות הנעות בין הפנומנולוגי והאקזיסטנציאלי להיסטורי, גם אם אוצר המילים שלה עצמאי (כבנוגע לתחומי ידע "מקצועיים" אחרים) ואינו שואל או מושפע במישרין מן האנתרופולוגיה הפסיכואנליטית של התקופה. הרי שתי דוגמאות מן החלק הראשון של מקורות הטוטליטריזם הן באנטישמיות, והנוגעות תחילה באופן שבו האידיאולוגיה הטוטליטרית מזהה פנטזמה חברתית קיימת, תשוקות

17 קריסטבה מתעכבת על הסיפור המיתי של אורפיאוס ואורידיקה המובא בחיי הרוח. ארנדט הנדמית כמזדהה עם כוח דמינו היוצר של אורפיאוס ומנוכרת בנוגע להקרבת אורידיקה, היא זו שמאמינה ביכולת הסיפר כדרך יחידה לגאול את הגוף הנשי ולהפכו לבעל מובן. "ארנדט-אורפיאוס" חיה אפוא בצוותא בחשאי עם "חנה-אורידיקה", *Kristeva, supra note 11, at*, p. 165.

18 ראו: Arendt, *supra note 14, at p. 22*. במקורות הטוטליטריזם היא כותבת: "גורמים חברתיים, שאינם נלקחים בחשבון בהיסטוריה פוליטית או כלכלית, חבויים תחת פני השטח של האירועים, לעולם אינם נתפשים על ידי ההיסטוריון ומתועדים רק על ידי הכוח החודר והעז יותר של משוררים וסופרים [אנשים שהחברה דחקה לכרידות נואשת]", *H. Arendt The Origins of Totalitarianism (New-York, 1976) 87*.

19 *H. Arendt Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess (New-York, 1978)*

20 ראו יאנג-בריל, קריסטבה, בן חביב. קריסטבה, המכירה אמנם בניתוח החודרני שארנדט מציעה כאן לאישיות היסטורית (כמות שתוארה על ידי אנליטיקאיות באותה תקופה כהלן דויטש וג'ואן ריווייר), סבורה כי ארנדט בכל זאת מושכת יותר לחקירה פוליטית מאשר לחקירה סוציו-פסיכולוגית, עניין המתבטא בין היתר בספקותיה נוכח כתיבה אינטרוספקטיבית-רומנטית. כותבות אחרות רואות דווקא בממד הפוליטי תוספת מאוחרת, שאינה מיידעת באופן משכנע דיו את הלוח הנפשי-הפנימי השולט בחיפושיה של ארנדט. ראו גם: *N.C. Moruzzi Speaking through the Mask: Hannah Arendt and the Politics of Social Identity (London, 2000)*.

אלמנטריות, הסופנות מצדן את האידאולוגיה והניזונות ממנה גם יחד; ואזי בזיקה שבין האַבייקציה של ההמונים לבין היחס הנרמז בין אסתטיקה לאַבייקציה בקרב משכילים: "כל מי שירדו ממעמדם בחברה הקפיטליסטית היו מוכנים לבסוף להתאחד ולייסד ארגוני המונים משל עצמם; תעמולתם ומשיכתם נשענו על ההנחה שחברה אשר הפגינה את מוכנותה לכלול בעצם המבנה שלה פשע בצורת חטא, תהיה מוכנה כעת לטהר עצמה משחיתות על ידי קבלת פושעים בפרהסיה וביצוע פשעים בפומבי"²¹. "כשחקיקה אנטישמית כפתה על החברה לגרש את היהודים, הפילוסופים הללו חשו כאילו היה עליהם לטהר את עצמם משחיתות סודית, למרק את עצמם מסטיגמה שאהבו באורח מסתורי ומרושע. פסיכולוגיה זו אמנם בקושי מסבירה מדוע ה"מעריצים" הללו של היהודים הפכו לבסוף לרוצחיהם, ואפשר אף להטיל ספק אם הם היו בולטים בקרב אלו שניהלו את בתי החרושת של המוות, אף שאחוז המכונים "מעמדות משכילים" בין הרוצחים בפועל מתמיה. אך היא אכן מסבירה את חוסר הנאמנות הלא יאמן דווקא של אותן שכבות חברה בדיוק אשר הכירו יהודים באופן האינטימי ביותר והתענגו והוקסמו מידידים יהודים"²².

חקירתה של ארנדט אכן נבלמת, אך היכן? התשובה לשאלה אינה מובנת מאליה. קריסטבה, כאמור, מוצאת בהתנגדותה ממד הרואי, מאלף, שופע, אפשר "בריא", התנגדות שכל פרשנות עלולה לרושש ולא דווקא להעשיר. התנגדות, יתר על כן, המעלה ספקות נוקבים באשר לחירות הרמנויטית, והמורה על הכבוד הנתבע מן המאמץ ההרמנויטי. היכן עלינו להיעצר, אם כן, בניסיון להבין את ארנדט, בעיקר במה שנראה שעומד כאן על הפרק (בין היתר) דהיינו מגע, טקט והיעדר טקט? במה יש לגעת, ראוי לגעת, אין לגעת? כיצד לגעת, למול הילוכה שלה מסיג הגבולות, רגליה הטופפות ולפתע דורכות ואפילו רוקעות? הרחוק, שארנדט מתווכת ומערכנת, אינו רק מרחיב את הדעת, אלא נעשה לרלוונטי, מרטיט, ועם חלוף הזמן, גם אם הפצעים פחות חשופים מבעבר, דומה שאינו מתעמעם. ארנדט שייכת לשורה של הוגים ויוצרים המכונים לעתים קרובות "שנויים במחלוקת" בשל תכונה מסוימת המאפיינת את כתיבתם, החורגת מתחום עבודתם או מן הנושאים שבהם הם עוסקים ואפילו מן ה"פולמוסים" הנקשרים בשמם. ניתן לדבר כאן על "עודפות". המסתייגים הנחרצים והחסידיים הדבקים מגיבים על עודפות זו, הדורשת מהם לא קריאה "גרידא", כי אם התמסרות. הם יכולים לסרב לה או לא להבין, אבל גם חוסר ההבנה מבין משהו, למצער שמדובר במשהו אחר לגמרי. בהקשר הישראלי מהווה ישעיהו לייבוך דוגמה קרובה במשפטיו המאמללים, במגעו עם הכלתי נסבל, בחיתוך הדיבור הייחודי, באופן שבו ננעצות המילים בקורא שהוא מְגִיה וְכִיה מאדן, הנעור לתהודה שבקרבו, כמו נתפס בכלכלתו, בקלקלתו, בסיוטיו, בבושתו המוסווית היטב. מדובר בהוגים שמחשבתם מכוננת לא משום שהם מעניקים שיטה או מייסדים משנה סדורה,

.Arendt, *supra* note 16, at p. 87-88 21

Ibid, at p. 86-87 22

אלא מפני שהם מבקשים לתאר ולאבחן ללא משוא פנים תנועות, מצבים, התנהגויות, אורחות חשיבה, דרכי התמודדות, ומאפשרים לקורא לפתח רגשיות חדשות ולהפליג הלאה, לפתוח עוד שאלות, לגשת למקומות שבהם כף רגלם של מוריו לא דרכה, לניסיונות שבהם נמנעו מלטפל במפגיע. מדובר בהוגים המעלים ממילא את שאלת משימתו של האינטלקטואל בחברה שבה הוא יושב, התחשבותו כביכול ב"צרכיה" וברגשיותיה, כמו הייתה החברה מקשה אחת שצריכה דבר מה, ואותו דבר מה. "אם מישהו אינו מסוגל לחוסר-פניות זה, משום שהוא מתיימר לאהוב את עמו כל כך שהוא משלם לו הומז' מחניף כל העת", אמרה ארנדט בריאיון עם גינתר גוס ב-28 באוקטובר 1964, "בעצם אי אפשר לעשות דבר. אינני מאמינה שאנשים כגון אלה הם פטרויטיים"²³.

אבל "החברה" לא ראתה עין בעין עמה, והיא לא שיערה את עצמת ההתנגדות. במכתב ליאספרס מן ה-26 במרץ 1966 עוד רשמה: "נקודה שזה סגור. הדבר הקומי הוא שמשאמרת דעתי, אני מוצפת מכתבים מכל הארגונים היהודיים עם הזמנות לדבר; להופיע בקונגרסים וכן הלאה – אפילו מאלו שאותם תקפתי. כמו כן, ההוצאה העברית של אייממן היא לבסוף בדפוס בישראל. סבורתי כי חלפה המלחמה ביני לבין היהודים"²⁴. מקץ כארבעים שנה ראוי אפוא להרהר בסגולת העודפות ההופכת את מרחק הצופה שלה לאינטימי ביותר. כמו הזכירה לקורא המתמסר כי גם בו יש איזה פן ממאן, גם בו יש איזה מרי, גמלוני, סמוי, פחדן לפעמים, לא מפותח, רדום. היא מזכירה לו את זה, פורשת בפניו סדין אדום, מרמזת לו לצאת, לנשום. קצת. הוא יכול לנטור לה על כך בדיוק. שהרי, דרכה הוא קולט את האמביוולנטיות שלו, קשוב לפתע לחריקת שיניו, לצדו המערער והמוטרד. ארנדט, כמו לייבוביץ', היא הוגה שדרכה

H. Arendt "What Remains? The Language Remains" *The Portable Hannah Arendt* 23
(New-York, P. Baehr ed., 2000) 19

מעבר לרפרנס המובלע כאן לעמדתו של גרשם שלום, ראוי להביא בהקשר זה את התצפית המעניינת של שושנה פלמן במאמר שהופיע זה לא כבר, לפיה ארנדט החמיצה את התהודה שגרשמה בנאום הפתיחה של האוונר למשפט דרייפוס, דהיינו את האופן שבו בחר התובע להפעיל את היכרון המשפטי הלאה למאה אחרת וללשון אחרת, לטראומטיזם משפטי שקדם לו, כדי לחרוג ממנו. יש לזכור, עם זאת, שלא זו בלבד שארנדט מתייחסת מפורשות לדבריו של האוונר באפילו, אלא שלמעשה, המיקוד המשותף של שניהם בפרשת דרייפוס כרגע תודעתי מכתן בהיסטוריה הקיבוצית והאישית עשוי לסייע בידנו להבחין בין שתי עמדות מנוגדות בנוגע לדימוי העצמי והפומבי של האינטלקטואל. שעה שהאוונר מזדהה עם זולא, מצד אחד, ועם המטא-טקסט ההרצליאני מצד שני, מקבלת ארנדט את עמדתו של הפריה המודע כמות שפיתח ברנר לור במהלך משפט דרייפוס. ההחמזה לכאורה של ארנדט מובנת אפוא לנוכח דברים שכתבה בין היתר ב"מסורת החבויה" וב"הרצל ולור" (1942), ראו: H. Arendt "The Jew as Pariah: A Hidden Tradition *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age* (New-York, 1978); H. Arendt "Herzl and Lazare", *ibid*, S. Felman "Théâtres de justice: Hannah Arendt à Jérusalem" *Les Temps Modernes* (Paris, 2001) 23-74

H. Arendt & K. Jaspers *Correspondance: 1926-1969* (Paris, 1995) 24

מתודע הקורא למרי האצור בו. זוהי איכותה הפדגוגית העצומה, ומי שעובר עמה את התהליך, אינו יכול שלא להוקיר לה תודה על כך, גם אם הוא מפנה את מריו חסר הפניות ככלות הכול גם כלפיה.

2. מופעי האסתטיקה בכתיבתה של ארנדט

הדו"ח על משפט אייכמן עורר מרגע יציאתו ואילך ויכוח בקרב היסטוריונים, משפטנים, פילוסופים ומדעני-מדינה. לאמיתו של דבר, גם ג'וליה קריסטבה ושושנה פלמן, משבאו להתמודד עמו, לא ערערו על מונופול תחומי או רב-תחומי זה, ולא נטלו את הטקסט לשדותיהן האסתטיים, במידה רבה נוכח עדותה של ארנדט עצמה על מה שדיווחה. בין במכתביה במהלך התקופה ובין במסה שכתבה לימים, "אמת ופוליטיקה", ארנדט מטעימה את נאמנותה התיאורית-עובדתית למה שאירע, מבלי לייחס לביטוי ה"בגליות של הרוע" כל ממד תאורטי או ספקולטיבי. נאמנות זו נדרשה ממנה, יתר על כן, כדי לחדד את האתגר המשפטי שהציב אייכמן האיש, ושבו השופטים עמדו בכבוד, אך לא באופן רדיקלי דיו: באיזו מידה יכולה המערכת הלגלית הקיימת לשפוט יחיד שוויתר על יכולת השיפוט שלו, ושרתם את מצפוננו למימוש תכנית של משטר פושע? השופטים היו, היא כותבת: "מודעים מדי ליסודות הבסיסיים ביותר של מקצועם, מכדי להודות שאדם 'נורמלי', ממוצע, שאינו רפה שכל ולא שטוף מוח ולא ציני, יכול להיות בלתי כשיר לחלוטין להבחין בין טוב לרע. הם העדיפו להסיק משקרים אקראיים שהוא שקרן, ובכך החטיאו את האתגר המוסרי ואפילו המשפטי הגדול ביותר של המשפט"²⁵. אף על פי כן, בבואה לחדד היכן בדיוק נעוצה הבעיה הפרשנית, מעמידה ארנדט את הלשון במוקד עיונה, בראש ובראשונה בדו"ח עצמו, מתחילתו ממש, הנדרשת לשאלת התרגום הסימולטני, ועד לעיונים שהיא פורשת באחרית ימיה בדברי הפתיחה לחיי הרוח. השופטים תפשו את דלות לשוננו של

25 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 35-36. בהמשך נבחן מקרוב כמה מתצפיותיה של ארנדט על השופטים. ככלל, ארנדט מלאת הערכה כלפיהם וכלפי ניסיון ההבנה שלהם. העובדה שייחסו לאייכמן פנטיות כהסבר על שעשה ככל שביכולתו לממש את "הפתרון הסופי" אינה פרי של ויתור או ריזיה מהתמודדות. אדרבא, הם "השתדלו בכל מאודם להבין את הנאשם, והתייחסו אליו בהתחשבות ובאנושיות כנה וקורנת שבכמותה לא נתקל כנראה קודם מעולם כל חייו... העובדה שהם מעולם לא הצליחו להבין אותו היא אולי הוכחה "ל"טוב לבם" של שלושת האנשים האלה, לאמנותם הבלתי-מעוררת והמישנת קמצא ביסודות המוסריים של מקצועם. כי האמת העצובה והמביכה שכדבר היא כנראה שלא הפנטיות שלו אלא דווקא מצפוננו הוא שהניע את אייכמן לאמץ גישה בלתי מתפשרת" ראו, שם, בע' 155. בהמשך מופיעים, עם זאת, ניסוחים חריפים יותר: "הסתמכות על קול חד-משמעי של המצפון... היא לא רק התחמקות מעצם הבעיה, אלא גם סירוב מכוון לתת את הדעת לתופעות המוסריות, החוקיות והפוליטיות המרכזיות של המאה שלנו", שם, בע' 157-158. "ברור שהדברים לא היו פשוטים כפי שמעצבי החוק תיארו לעצמם שיהיו, וגם אם היתה לכך רלבנטיות משפטית מועטה, היה מעניין מאוד מבחינה פוליטית לדעת כמה זמן נדרש לאדם ממוצע להתגבר על סלידתו המולדת מפשע, ומה בדיוק קורה לו כשהוא מגיע לידי כך. לשאלה הזאת, סיפק המקרה של אדולף אייכמן תשובה שאין בהירה ממנה ומדויקת יותר". שם, בע' 102-103, ראו גם שם, בע' 278-279.

אייכמן, שהסבה להם לסירוגין מבוכה וזעזוע, במונחי פער מגמתי, מתמרן ומסווה בין האיש לשיחו, ואילו ארנדט סבורה כי הלשון היא האיש, האיש ולשונו חד הם, ללא עודף, ללא חריגה: "אכן, צדקו השופטים כשאמרו לבסוף לנאשם שכל מה שאמר לא היה אלא 'פטרופטס רייקס' – אלא שהם חשבו שהריקנות אינה אלא העמדת פנים, ושהנאשם מנסה להסתיר מחשבות אחרות, מחרידות אמנם, אך כלל לא ריקות. נראה שההנחה הזאת אינה מתיישבת כלל עם העקביות המדהימה שבה אייכמן חזר מילה במילה, למרות זכרונו הלקוי, על אותו אוצר מליצות וקלישאות פרי המצאתו (כשכבר הצליח לבנות משפט משלו, הוא נהג לחזור עליו כל כך הרבה פעמים עד שגם הוא הפך לקלישאה) כל אימת שהתייחס לתקרית או לאירוע שהיו חשובים לו"²⁶. "במהלך המשפט, בכל פעם שהשופטים ניסו לפנות אל מצפונם, הם נתקלו ב'התעלות', והם הזדעזעו ובאו במבוכה כשנוכחו לדעת שלנאשם יש קלישאת התעלות שונה לכל אחת מתקופות חייו ולכל אחת מפעולותיו... הרגלים אלו של אייכמן יצרו קשיים משמעותיים במהלך המשפט – פחות לאייכמן עצמו ויותר לאלה שבאו לתבוע אותו, להגן עליו, לשפוט אותו ולדווח על אודותיו"²⁷. במילות חיי הרוח: "לקלישאות, למימרות שגורות, לדבקות בצפני ביטוי ונוהג קונבנציונליים, מתוקננים, ישנו תפקיד מוכר באופן חברתי להגן עלינו מפני המציאות, היינו, מפני התביעה על תשומת לבנו שעורכים כל האירועים והעובדות הודות לעצם קיומם"²⁸. ארנדט מכירה בכלכלה האנושית, אנושית מדי, המביאה כל איש ואישה להיענות למציאות ולהיאטם ממנה גם יחד, לפעול באופן מוכני כמו גם לעצור ולחשוב. "לו היינו קשובים לתביעה הזו כל הזמן", היא ממשיכה, "היינו עד מהרה מותשים". מורכבות סוגיית החיכוך בין הלשון למציאות דורשת לפיכך להציג מנעד לשוני מגוון, החורג מדיבורו הנבוב של אייכמן, ולשאול מחדש בכל פעם על מעמדם האפיסטמולוגי והרגשי של ההיגדים. ארנדט מפנה אפוא את חקירתה החמורה לכל הדוברים במשפט, תהא אשר תהא עמדת הסובייקט שהם מאיישים, הנאשם, התובע, הסנגור, השופטים והעדים. היא תופסת אותם בלשונם. מנקודת המבט של השימוש בלשון מדובר הלווא ברצף, גם אם בין קטביו, בין הנבוב למדייק, שורר דיפרנד גמור. הקשב של ארנדט לקטבים, ולא פחות מכך למה שעובר ביניהם, הוא לבו של הדו"ח. הוא מחייבה למצוא דרך, עמדה אסתטית, כדי לספר סיפורים שונים בתכלית: קודם כול, את סיפורו של אייכמן; שנית, את סיפורו או סיפוריו של משפט ירושלים; ולבסוף גם, ובר בבר, את סיפוריה שלה. אך "עמדה אסתטית" מהי? ארנדט מנכיחה את האסתטיקה בריבוי צורות במהלך יצירתה, לרוב במקוטע ובידוינים לקוניים משהו. ברמה מושגית, מוצבת האסתטיקה לסירוגין בתור פעילות מובחנת של האדם היצרן ובתור הפעילות הסגולית של האדם הפוליטי; ברמה פרשנית, נדונות יצירות מסוימות, על פי רוב ספרותיות, מזווית ראייה

26 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 58.

27 שם, בע' 63.

28 H. Arendt *The Life of the Mind* (New-York, 1978) 4

סוציו-היסטורית; וברמה רפלקסיבית, מכוננת האסתטיקה בתור נטייה בנוגע לעולם, נטייה המכונה, בעקבות קאנט, שיפוט או שיפוט הטעם. מובן שאין באפשרותנו לעמוד בהרחבה על כל אחד מגילויי האסתטיקה הללו. וגם משנסייד בהם קמעא נגלה לבסוף כי חוליה חשובה אחת חסרה, וכי זו מוצאת את גילייה המוחשי – ללא תאוריה – בדו"ח שלפנינו, ואת הטרמחה המושגית שנים רבות קודם לכן במסתה של ארנדט על "המסורת הנסתרת" בקובץ היהודי כפרייה.

הצבתה של הפעילות האסתטית במצב האנושי, יצירתה הקונסטרוקטיבית ביותר של ארנדט למראית עין, עורכת דקונסטרוקציה סמויה של החללים שהיא ממפה. מצד אחד, שייכים חיי היצירה לפעילות היצרנית, החורגת ממעגל הקיום הצורך והמכלה עצמו, בהותירה תוצרים בעולם, ובאפשרה כתוצאה מכך לחשוב על העולם ועל האנושי במונחי המשכיות, אף אלמוות. מצד שני, תמצית היצירה מזדככת שעה שאין היא מתחפצנת, דהיינו משהיא ניתקת מן העולם החומרי של האובייקטים, ומתגברת לגמרי על יחסי חליפין, תכלית ותועלת. הפסיחה בין שתי הסעיפים, בין האובייקטיביקציה של האסתטי לבין שחרור האסתטיקה מכל ממד חומרי, היא הפריזמה שדרכה שופטת ארנדט את הפילוסופיה הפוליטית המסורתית, על קדם הנחותיה האסתטיות המובלעות. היא גם שמאפשרת לארנדט להעתיק שוב את מקום האסתטיקה מן החלל החברתי של האדם היצורן לחלל הפומבי של האדם הפוליטי, ולראות בה פעילות פוליטית מובהקת. הכשל של זרמים שולטים בפילוסופיה הפוליטית מאז אפלטון ואילך נערץ, לדעת ארנדט, בהשווייה בין האדם הפוליטי לאדם היצורן, כלומר, בתפיסת המדינה כתוצר ולעתים כיצירת מופת של תהליך ייצור, המשתמש באמצעים ליעד או מודל הנתונים מראש. תפיסה זו משקפת את חששם של הוגים מפני הזמן הפוליטי, מפני חיי הפעולה הדינמיים, הארעיים, הנוהגים בחלל זה. אך החיים פוליטיים, המתנגדים לדעתה מעצם מהותם לאסתטיזציה מחפצנת ומנציחה, תלויים בתורם באסתטיקה מסדר אחר. גם כאן ניתן להבחין אצל ארנדט בשני ביטויים אסתטיים, המתפצלים בין שני סדרי זמן שונים. ברמה המידית הפעילות הפוליטית משולה לאמנויות ביצוע, כנגינה בחליל או כריקוד: כמותן היא מתמצה בפעולה עצמה, ללא תוצר וללא תכלית, וכמותן היא מחייבת את נוכחותם הנענית וההדדית של האחרים. ברמה השנייה, המעסיקה את ארנדט יותר ויותר בנקוף השנים, והמוליכה אותה לדמיון שהיה אחרת בחלל הפוליטי, כצופה היושבת על הגדר או הנעה בפסו' שבין החללים, הפעילות הפוליטית מתחדשת תדיר בסיפור המתחדש תדיר. הסיפור הוא שנותן מובן למה שאלמלא כן אינו אלא שרשרת בלתי נסבלת של פעולות ושל אירועים חסרי פשר.

בעת כתיבת הדו"ח על אייכמן, ארנדט עצמה (רוצה לומר, כתיבתה) מצויה בתווך שבין המשחק הפוליטי לבין השיפוט הפוליטי, בין הפעולה הקונסטרוקטיבית לבין הצפייה הדקונסטרוקטיבית. מבחינה זו מקדים הדו"ח את ההמשגה שתעניק לימים לשיפוט בהרצאות על הפילוסופיה הפוליטית של קאנט ובדפים הספורים, שלא זכתה

להשלים, בחיי הרוח. לפיכך, גם מבחינה פורמלית זו מהווה הדו"ח איור לשיפוט רפלקסיבי, דהיינו לשיפוט חסר תקדים המכונן את החוק של עצמו, במקרה זה את עצם "חוק" השיפוט הרפלקסיבי.²⁹

ארנדט תאפיין לימים את השיפוט הרפלקסיבי או האסתטי, בעקבות קאנט, כפעילות המרחיבה את החשיבה, כמנטליות מוכללת, המבקשת ליצור מובן משותף. מאחר שעל השיפוט להתעמת עם מצבים חדשים שטרם נודעו, הוא אינו יכול להישען על אמות מידה קיימות, הנתפסות אפריורי כתקפות בנוגע לטבע הדבר הנתון. עליו לעבד את הנראה (אובייקט, מצב, אירוע, תופעה) בזיכרון, ולדמיין לא רק את מושא החשיבה, אלא גם את התגובה האפשרית של אחרים דמיוניים, הנוטלים חלק בעולמו של העצמי-השופט והעומדים נוכח אותו אתגר. השיפוט ממקם אפוא את העצמי, גם בחדריו, בתוך החברה, כמי שצריך לשכנע, לנמק ולתקף החלטותיו בפומבי, שכן ברי לו כי כל אחד, בשל מיקומו השונה במרחב, רואה ושומע אחרת ממנו. משום כך, כל כמה שדמיונו נוסק ומאפשר לו אכן להשתחרר מגבלות ומאינטרסים הכובלים אותו, הוא נשאר הוא עצמו, ואינו נטמע באחרים. חשוב להטעים נקודה זאת. השופט נוסח ארנדט אינו אמפתי ואינו מתמזג באמצעות פעולת הדמיון. יש אילוצים שאין הוא יכול להיחלץ מהם, או שאינו רוצה להיחלץ מהם. ישנם מקומות שאין הוא מבקש לפקוד.

מעמד הבכורה שמעניקה ארנדט לסיפור ולפיגורה של המספר בחיים הפוליטיים מוליכה לציטוטים אינספור ממקורות ספרותיים, פיוטיים ודרמטיים,³⁰ כדי להתמודד באורח ייחודי ומרוכז עם אידאה, טענה, רגישות, מצב עניינים, תקופה, שאינם ניתנים לצמצום לחשיבה מושגית. לעתים, כבמקרה של קפקא, פרוסט או קונרד, למשל, וביתר הרחבה בדיוקנאות של ברוך, בנימין, דינסן וברכט באישים בעתות אפלה היא חורגת מציטוט אל פרשנות, הנוטה כאמור לעמדה סוציו-היסטורית ורק בנדיר לפרספקטיבה נרטולוגית.³¹ משום כך ממש, כאשר היא עושה כן, יש לעקוב מקרוב אחר תצפיותיה, שכן לא זו בלבד שהן משקפות את טעמה הספרותי, הן דוחסות "אני מאמין" ארס-פואטי המופעל בדרך בלתי צפויה בדו"ח על אייכמן. דווקא בדיונה המוקדם בקפקא (1944) ארנדט מתמקדת פחות בהיבטים החברתיים, הפוליטיים או הספקולטיביים, המעסיקים אותה במקומות אחרים, כדי לנסות לתאר סגנון כתיבה

29 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 306:

"אותם מעטים שעדיין היו מסוגלים להבחין בין טוב לרע פעלו באמת אך ורק על פי שיפוטם, והם עשו זאת בחופשיות; לא היו להם שום כללים לציית להם, שלפיהם אפשר לסווג את המקרים הספציפיים שבהם נתקלו. הם נאלצו להחליט על כל מקרה לגופו, כי לא היו להם שום כללים לגבי מה שאין לו תקדים".

30 שייקספיר, גיתה, וורדסוורת', קיפלינג, רילקה, רנה שאר, דיקנסון, מגולשטאם, ולרי, ייטס, פוקנר, אורן, והרשימה עוד ארוכה.

31 הדיון בפרוסט מפותח בחלק הראשון של מקורות הטוטליטריזם העוסק באנטישמיות; הדיון בקונרד מפותח בחלק השני של החיבור העוסק באימפריאליזם. דיונים בקפקא, לעומת זאת, מלווים את כתיבתה של ארנדט לאורך השנים, החל ממסה שכתבה לפרטיץ רוויי ב-1944, המשך במסה "המסורת החברתית" ובמבוא לבין עבר לעתיד.

ייחודי לדידה, שלהכביל מנסינות או מ"מניירזים" מודרניסטיים, כמו אינו דורש תשומת לב לעצמו, אינו מפתח: לשון טהורה, פשוטה, בהירה, מדויקת, קרה. קפקא מוותר על הרומן הנטורליסטי, המחקר את המציאות החיצונית, רומן שבבסיסו תפיסת חיים המקבלת את העולם והחברה, ומתרחק בה במידה מן הרומן הפסיכולוגי המחקר את המציאות הפנימית. ארנדט מבחינה אותו לבסוף גם מן הכתיבה הסוריאליסטית, מאחר שאינו מבקש לראות היבטים סותרים במציאות, אלא להמציא היבטים מבלי להישען עליה. גיבוריו מופשטים, ללא שמות פרטיים, ללא אפיונים אינדיבידואליים. אין הם אלא מה שמוגדר על פי עמדתם, מקצועם. האדם הביורוקרטי שקפקא מתאר מעובר בכלים סוציו-היסטוריים על ידי ארנדט ונשוב לאזכרו בהמשך. כאן, עם זאת, יש להטעים את הסגנון המופשט והחמור כאחת מני אפשרויות הסגנון המופעלות בדו"ח. שכן, בשל נושאו, בשל הפרויקט הגלוי והסמוי שלו, הדו"ח הוא ערב-רב סגנוני רב-קולי. ארנדט זקוקה לעוד אפשרויות אפוא, לאירוני, לקרנבלסקי, לגרוטסקי, לערמומי, להומוריסטי כדי לארוג באמצעותן את הסיפור ("מדי פעם הפכה הקומדיה הזאת לזוועה בהתגלמותה, והעלתה סיפורים, אמיתיים כנראה, שההומור המקאברי שלהם עולה בקלות על כל המצאה סוריאליסטית"³²; "אלמנט של פארסה מעולם לא חסר אפילו במאמציה הגדולים של איטליה להסתגל לידידתה ובעלת בריתה החזקה"³³). המסורת החבויה היא בעת ובעונה אחת תיעוד גרעיני, כבגלויות או באגרות, של שלבים בחינוכה האסתטי-פוליטי (היינה, לזר, צ'פלין, קפקא) והצגה של עמדות סובייקט, של פיגורות, למעשה (יותר מאשר סופרים בעלי ביוגרפיה), המובחנות זו מזו בדרך ההתבוננות של כל אחת. גם אם דומה ששעתה של עמדה מסוימת עברה, שהעולם אינו מאפשר עוד, למשל, לעמוד כחולם מן הצד, ארנדט אינה פוסלת אותה. אדרבא, היא משמרת בשינוי צורה, משקמת את העמדה כאפשרות נוספת של כתיבתה-הווייתיה. ה"היינה" שבארנדט, למשל, השלומיאל החף והחולמני, הוא שיתמסר לרגעי החסד של המהפכה ההונגרית בנספח מאוחר למקורות הטוטליטריזם; הוא גם שיקשיב לזינדל גרינשפן או לסיפור על אודות אנטון שמידט מפי אבא קובנר במהלך המשפט.

3. "שמש שחורה"

"עֲטֹנֵי הָעָרֶב / רַךְ כְּקִטְיפָה, כְּבֵד כְּצֵעַר. / בְּשׁוֹם מְקוֹם לֹא עוֹלָה הַמָּרִי / לְעָרֶב שִׁמְחָה וְעֶצֶב חֲדָשִׁים. / וְהַמְרַחֵק שֶׁקְרָא לִי, / וְהַתַּמְוִלִּים כֹּה בְּהִירִים וְעִמּוּקִים, / הֵם אֵינֶם עוֹד מִתְעַתְעִים. / יִדְעֵתִי נִהַר שֶׁגִּיב וְעִמּוּק / וּפְרַח שְׂאִישׁ אֵינוֹ מִכְּנָה. / מֵה יִכּוֹל לְהֵרוֹס אוֹתִי עֲכָשׁוּ?"³⁴.

32 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 60.

33 שם, בע' 187.

34 Young-Bruehl, *supra* note 10, at p. 5, שיר מפרי עטה של ארנדט שנכתב בעת שהייתה

סטודנטית במברוק. השיר מצוטט בספרה של אליזבת יאנג-בריל.

"במחנה גיר, שבו היתה לי ההזדמנות לשהות זמן רב, שמעתי פעם אחת בלבד על התאבדות, והיתה זו הצעה לפעולה קיבוצית, כנראה סוג של מחאה כדי להרגיז את הצרפתים. כאשר חלק מאיתנו העלה כי הובלנו לשם כדי לגווע בכל מקרה, הפך לפתע המזג הכללי לכרי גבורת חיים אלימה. הדעה הכללית היתה שצריך היית להיות א-חברתי באופן אב-נורמלי וחסר דאגה בנוגע לאירועים הכלליים אם יכולת עדיין לפרש את המקרה כולו כביש מזל אישי ואינדיבידואלי, ובהתאמה, לשים קץ לחיך באופן אישי ואינדיבידואלי. אך אותם אנשים, מששבו לחייהם האינדיבידואליים, לנוכח בעיות אינדיבידואליות לכאורה, השתנו פעם נוספת לכלל אופטימיזם לא שפוי זה הקרוב ל"יאוש"³⁵.

היא ממקום אחר, אינה שותפה לפתוס הזה, דוחה אותו, יכולה להתבונן בו מבחוץ, להטעים את הפרטים הנשמטים ממבטנו, טפלים בעינינו, מה לזה ול"עניין", עניינו, בתשומת לב קפדנית של מי שמצאה, גייסה כוחות להישיר פניה, להיפתח לעולם, עולמנו, עולם בשר ודם, אנשים בשר ודם, בית דין של מטה, מלקה את קלקוליו ואת כשלו, משום שהם נוגעים לה, המחוברת לכל זה בעבותות עבים, הכרחיים, ב"הוקרת תודה בסיסית כלפי כל מה שהינו", תכתוב לגרשום שלום³⁶, מצטערת בעבורנו יותר משבעבור עמים אחרים, ואינה יכולה להקל ראש, לתרץ, להתעורר. היא מתבוננת סביבה, סוקרת את הקהל ומדווחת: "האולם היה גדוש 'ניצולים', אנשים בגיל העמידה וזקנים, מהגרים מאירופה, כמוני, שידעו בעל פה כל מה שהיה צריך לדעת, ואשר לא היו במצב רוח ללמוד לקח כזה או אחר, ובוודאי שלא היו זקוקים למשפט הזה כדי להגיע למסקנות משל עצמם"³⁷. מהגרים כמותה, 'ניצולים', צופים-עדים, כותבת היא, הצופה בהם, נוטלת חלק בקהלם ופורשת ממנו, מכוננת בהדרגה את עמדת הסובייקט שלה, לא תמיד במישרין³⁸, מותירה מחוץ לדו"ח ובין שורותיו שירים שנרחקו, אילמות שדחתה, העומדים ביסוד תהליכי הזהות המורכבים, הנוצרים בין הצופה לצופים, הצופה לשחקנים והשחקנית לצופים; ריבוי שאינו כלכול, ריבוי המתואר בחלקו והמופעל בטקסט כמעשה כלאיים חמקמק, משיחות מכחול הנורות לכל הכיוונים, מן היודנראט למשטרה היהודית, לנאצים, לשאלת ההתנגדות, לדבר

35 Arendt (1978), *supra* note 23, at p. 59

36 *Ibid.*, at p. 246

37 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 16.

38 כך, למשל, כשהיא מוסרת בסוגריים, כלי להזכיר את מעורבותה בנושא גאולת יודאקה ואת מסעותיה ברחבי אירופה לשם כך בשנים לאחר המלחמה: "דרך אגב, הדחף להקים מוזיאונים לזכר אויביהם היה אופייני מאוד לנאצים. במשך המלחמה ניטש מאבק מר בין כמה מוסדות על הכבוד להקים ספריות ומוזיאונים אנטי-יהודיים. תודות לשיגעון המזרח הזה ניצלו אוצרות תרבות גדולים ורבים של יהודי אירופה", שם, בע' 46.

התביעה, לגרמניה שלאחר המלחמה. תהליכי ההזדהות מתערערים עוד בגבולות הסובייקט: הם מרחיקים כל אפשרות של הכרה עצמית, קל וחומר התלכדות עם אחרים, סימביוזה עם אהוב או עם קבוצת בני אדם, קהילה, מסורת. הסירוב ההכרתי להזדהות ולאמפתיה מוחלט. וכמו תמיד אצל ארנדט, הוא גם רגשי מאוד, מוחשי, גופני בעל כורחה וסוחף, הן כלפי הסחיטות הרגשיות המגוחכות של אייכמן, הן כלפי התמרונים הפאתטיים של התובע, הן כלפי הניצולים. כולם, כה שונים הָמה, נענים בסירוב, ברקיעת רגל, בחרון אף, בדחייה של טעם ושל ריח, דחייה בלשון כלפי ציווי הסולידריות, הקונסנזוס הדביק, הנואש, באורח המלכד בין עמדותיה המוצהרות, הכרעותיה המתודולוגיות ובחירותיה האסתטיות, המצטרפות לשאילה נוקבת על זהות, או בניסוח מסוים יותר: באיזו מידה ניתן או ראוי לכונן זהות על יסודות טראומטיים? שאלה פרטית, שהיא מפנה קודם כול לעצמה, ובתוך כך מופתית, בדו"ח פרטי ומופתי, למול ההתמודדות הדלה עם האירועים, לנוכח ההפנמה המהירה, הסימפטומטית, הפתולוגית והכוזבת, לדעתה, של מה שהתרחש בשואה בתוך סכמת נרדפות נצחית. מעשיו של אייכמן "עומדים למשפט, לא סבלם של היהודים, לא העם הגרמני או המין האנושי, אפילו לא האנטישמיות והגזענות... תיק התביעה הזה נבנה על סבלם של היהודים, לא על מעשיו של אייכמן"³⁹.

משפט אייכמן ציין במדינת ישראל, ולמעשה גם בהקשרים לאומיים-תרבותיים אחרים, ראשיתו של עידן בעל ביטויים פוליטיים ופילוסופיים קוטביים, ובכל זאת כבולים בפיגורה שלטת אחת: הניצול. פיגורה זו, שאמורה הייתה למות, שהיה עליה למות, ששרדה למרות הכול, נשאה עמה מטען יתור של אשמה וסבל יחידים, שתקפם אינו בר-תקשורת ואינו בר-הפרכה. שתיקתו של הניצול נתפסה כעת כמקור להומניזציה שלו; הפרת שתיקתו בשיח ייצוגי – כשלילת אנושיותו, או הפיכתו מחדש לקרבן. כך, למשל, אדורנו, לווינס, ליוטאר או ננסי, בניגוד לניכוס הפוליטי של פיגורת הניצול, המצמצמת אותה למטבע עובר לסוחר בעבור שילומים או כלי נשק⁴⁰. במסעה האישי נמצאת ארנדט אותה שעה בתחנה אחרת. היא מכירה מקרוב את הוויית הניצולים, את הצורך של האחרים להקשיב להם ולדובבם, לא לדבר בשמם, את

39 שם, בע' 13-14.

40 שאלת הייצוג ההיסטוריוגרפי או הפיוטי של הקרבן או הניצול מעסיקה את ארנדט במישרין ובעקיפין במקומות שונים, כבמבוא למקורות הטוטליטריים או במסה על בנימין. כעיקרון, ארנדט מחייבת גם כאן את שינוי הרגיסטר החינוכי מן הרגושי לסמלי, ואת היתרון המשתמע מכך של הצופה, שאינו יכול ושאל לו, למעשה, להשתעבר לעבר באופן מימטי. קראה במסותו של ליוטאר על ארנדט מזמינה אמנם השוואה מקיפה בין המקום המרכזי שתופסת האסתטיקה של הנשגב אצל חלק מן הפילוסופים המאוזכרים לעיל לבין דבקותה של ארנדט באסתטיקה של היפה, על כל הנובע מכך בנוגע להתמודדות האפיסטמולוגית, האסתטית והמורסית עם הניתנות לייצוג/חובת הייצוג/והאיסור על הייצוג. ראו: J.F. Lyotard *Le Différend* (Paris, 1983); H. Arendt *Politique et pensée: Colloque Hannah Arendt* (Paris, 1996); J.L. Nancy "La Représentation Interdite" *L'Art et la Mémoire des Camps sous la direction de Jean-Luc Nancy* (Paris, 2001)

תהליכי ההעברה (טרנספרנס) הטעונים שחווה הסביבה בנוגע לאליהם, לבל תפגע בכבודם, לבל תעז לפקפק או אף לשאול על המשקל הדינמי וההפכפך של הזיכרון והפנטזיה בסיפוריהם. ארנדט נוטלת על עצמה, אולי נכפית ליטול, סיכון עצום, שרק לימים עשויים יהיו הבנים והבנות וילדיהם להעריכו, שכן חרף גילה, קרובה היא יותר לרגישות הילדים, אישה חסרת ילדים, היולדת את עצמה מחדש, הופכת את ה"הולדת" לקטגוריה אקזיסטנציאלית ופוליטית מכרעת בהגותה⁴¹, ומעתיקה באופן סמלי את שייכותה הדורית. אפשר שהם יבינו טוב יותר מה אירע כאן, את השליליות והאמביוולנטיות שארנדט הפגינה ואת אלו המודחקות של קהילת הקונסנווס שנחשפו, מושלכות כולן עליה, כנגדה: שנאה, חשדנות ופחד, חוסר אונים והשפלה שהוטחו בה בתנאי עיבוד אָבל שרק הנצו, נכלמים, אינם יכולים להאזין בשום אופן לניגון שלה, האחר, לתפילתה הצורמת לאוזניהם, אותו ניגון אקסטטי שהסעיר כה את ידידתה, מרי מק'רתי. הכול הגיבו על המוסיקה, על הממד האסתטי, הקדם-שיחי של הדו"ח. "חנה, הניחי לי לומר", שיגרה מק'רתי מכתב בהול ב-9 ביוני 1964, משהבינה שבאה לברך ונמצאה מקללת, "מה מתחרטת אני בהכנסת מוצארט והנדל. ג'ים נג'יימס ווסט, בעלה] הזהיר אותי, ומערכת האזעקה הפנימית שלי הזהירה אותי גם כן. אך בדיוק בגלל זה השארתי זאת בפנים. על יסוד הסירוב לדכא משהו, לא להיות כמותם, שלעולם לא יאמרו את האמת אם האויב יוכל להשתמש בכך כנגדם. ונכון הוא שקריאת אייכמן שלך הותירה עלי רושם מרנין, הקרוב לשני הקטעים המוסיקליים הללו, העוסקים בגאולה. ג'ים אמר כי נשמעתי ילדית מדי בקטע הזה, אבל אמרתי לעצמי: 'בסדר, לא אסתיר זאת'. אך לא הוא ולא אני חשבנו מעודנו שמישהו ישתמש בכך כדי להראות שאני צוהלת על רצח העם של היהודים. אפילו זה לא אכפת לי; מה שאכפת לי זה שהם השתמשו בכך כדי לעורר בך חשד. לכן היה עלי להפגין יותר זהירות. אנא, סלחי לי, אם את יכולה".

היא ממקום אחר. סיפורה עטור פרטים חיוניים. יש לכתוב דו"ח על הדו"ח שלה, אם רוצים לברר מה אירע, ללקט מפה ומשם, מן הביוגרפיה הענוגה מאת אליזבת יאנג-בריל, ממכתביה, ממרכיבים ביצירתה הנעוצים לבלתי-הפרד בניסיון חייה, מדיוקנאות ששרטטה, הנוטלים משהו ממנה, משקפים או משלימים אותה. ארנדט באה לירושלים, לאקלימה המלנכולי, האוסף, המכווץ, המסרב לוותר, ללכת הלאה.

41 רעיון זה, הנשען בעיקר על מסורת תנ"כית, על הברית החדשה ועל אוגוסטינוס, מופיע למעשה כבר בתזה המוקדמת של ארנדט על אוגוסטינוס, ושם ומעובד ברכים מחיבוריה, ביניהם המצב האנושי והיי הרוח. ההולדת נעוצה אמנם בעובדה הביולוגית שאנו נולדים לעולם, אך חורגת ממנה. במילים אחרות, מאחר שאנו מופיעים בעולם כחדשים, כמתחילים, אנו יכולים להתחיל מחדש, ליזום, לפעול: להועיד לעצמנו הולדות מתחדשות ולחרוג בתוך כן מההכרח אל הבלתי צפוי, אל הנס. החירות האנושית ממוקמת אפוא, לפי תפיסתה של ארנדט, לא בנטייה נפשית פנימית, כי אם בעובדה האונטולוגית של הלידה, בעקרון ההתחלה. נשוב לטפל ברעיון זה מכיוון נוסף בהמשך, אף כי משקלן של האמהות והילדות באחד בחשיבתה של ארנדט מחייבים דיון רחב בפני עצמו.

שמש שחורה עטפה את אור התכלת העזה. היא אינה מפקפקת לרגע באותנטיות של המחזות שלפניה. נבהלת מעצמתם. אבדן אבא וסבא בגיל שמונה; אבדן אהוב, מרטין היידגר, בבחורות; שירתה המוקדמת משנות לימודיה במרבורג; היציאה הבהולה מגרמניה ב-1933; הוויתור הזמני על עיסוק בפילוסופיה, שיהפך לויתור על סוג מסוים של התפלספות, מלנכולי, ויומר בדרך אחרת, עולמית; הכליאה במחנה הריכוז גיר בצרפת במאי 1940, המוזכר בדו"ח⁴², שאסיריו יישלחו לאושוויץ, היא תלמד על כך מקץ שנתיים. מעט נשים הצליחו לנוס, היתר לא חשו בטוחות דיין (טרם ייסודה של המחתרת הצרפתית, היעדר תחבורה פומבית בטוחה). נישואין לבעלה השני, היינריך בליכר, בריחה לניו-יורק דרך ליסבון. יציבות הדדית, ללא אבדן זהות, ללא חנק, ללא חרדה; אזרחות אמריקאית; ובסמוך מאוד לכתיבת הדו"ח, תאונת דרכים ליד הסנטרל פארק: חודשיים נכות, תשע צלעות שבורות, שיער מגולח. העיניים הן למטרד לה, אחד השרירים בחלק הפנימי של העין נפגע, רואה כפול אם כי ללא הפרעה בקריאה ובכתיבה. כל החיים הללו, שהפכו בהדרגה יותר ויותר ראויים. "קבלה והערכה שלווה זו של החיים", כותבת יאנג בריל, "הדהדה מבעד ליצירתה משך שנים. היא יידעה עמוקות את איימן בירושלים"⁴³. "עד כה הייתי במצב רוח מרומם", סיפרה למקירתי ב-4 באפריל 1962: "פשוט שמחה להיות בחיים בכלל. זה החל כשהתעוררתי במכונית ונעשיתי מודעת למה שאירע. בחנתי את רגלי, ראיתי שאינני משותקת ויכולה לראות בשתי עיני; אזי בחנתי את זכרוני בזהירות רבה, עשור אחר עשור, שירה יונית וגרמנית ואנגלית, אזי מספרי טלפון. הכל בסדר. הנקודה היתה שלרגע חולף היתה לי הרגשה שמוטל עלי להחליט אם אני רוצה לחיות או לא. ולמרות שלא חשבתי שהמוות הוא נורא, חשבתי גם שהחיים יפים למדי ושמוטב שאאחז בהם".

מה היה משקלה של המילה "ניצול" בשבילה? יציאה מטרואמה בחיים, בריאה ושלמה, עד לכלל שכחת הקרבה הממוטטת אל המוות. אפשר שהשחרור מאופק הקיום הזה היה בו גם שחרור מגאווה, מן הבהירות המטפיזית שפרויד ייחס למלנכולי, כמי שנותן ערות אחרונה על חוסר משמעות ההווה, מן הראוותנות משוללת ההיגיון שלו, ערטול אין-אונותו, אמונתו העמוקה בעליונותו, כניעתו לפיתוי הדמיון הנעור על ידי השכול והמתקלקל בעטיו, אגרסיביות דיכאונו, תובענותו הסבילה, זעקתו החוזרת-על-עצמה, המונוטונית, האובססיבית, להזדהות גמורה. היא מסרבת, אינה רוצה לכתוב יותר מן המקום הפצוע, המופנם, ממנו רואה המלנכולי עולם ומלואו כאויב או כאוהב, כאספקלריה למצבי רוחו, מוחק את ההבחנה בינו לבין האחרים,

42 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 139, 165.

43 Young-Bruehl, *supra* note 10, at p. 335. יאנג-בריל מצטטת ממכתב שארנדט שלחה עוד ב-6 באוגוסט 1955 לקרל יאספרס, מורה-לשעבר וידידה הקרוב, ממנו נטלה השראה לכותרת ספרה שלה על ארנדט: "החילוחי כה מאוחר, למעשה רק בשנים האחרונות, באמת לאהוב את העולם... מתוך הוקרת תודה, ברצוני לקרוא לספרי על תיאוריות פוליטיות 'אמור מוגדרי'".

מתקשה לזהות את מקורות הנזק וההזנה הנאותים. היא מנסה להיפטר משנאתו הסמויה, האפלה, מטירופו, מתחושת הבגידה שהוא חווה ומעביר, בגידה במתיו, אשמת הישרדותו, מהאלמת הדיכור, דיבורה שכה יקר לה, רוצה לנצח את החלל הריק ולמלאו במילים ובמעשים פומביים. היא מוותרת, גם מוותרת על עמדת הסובייקט הזו, קסמיה המוכרים לה כמות שמעידים טקסטים מוקדמים מפרי עטה, על רחל פרנהאגן או "אנו הפליטים", שם עודנה חשופה לגמרי. ברי שהיא קולטת את פגיעות הניצולים, אינה יכולה שלא לקלוט, אלו ששתקו חמש-עשרה שנה בישראל ובמקומות אחרים, או דיברו במשורה, בשוליים. היא ממאנת להיכלא מחדש, להיות אסירה שלהם, להפנים את חשדנותם, לאבד את החופש שלה, נחושה, אופורית, אינה חוזרת לעבר, אינה חוזרת עליו, כדי לדבר אליהם ועליהם, להצביע על האמביוולנטיות רוויית הארס שאין הם מוכנים או יכולים להודות בה, על משיכתם לחידלון של מי ששמרים את אהוביהם בפנים לבל יאבדו, ומבועתים מן השנאה הדרה בתוכם בכפיפה אחת, וממה שהם עלולים לעשות כדי להתגבר עליה. היא מכירה מקרוב את גילויי השלילה, אפשרויות שחיתה ופסלה, אינה מסוגלת יותר, פוסלת את הפוטנציאל ההרסני המופנה כלפי העצמי, ואת המהלך הנזיל, כמבלי משים, המובילו החוצה⁴⁴. מנסה אפוא, אכן, כמו שהטיחו בה, לרכך את השערוריה, להעיד, להטרים שערוריה מסוכנת יותר לטעמה, זו הנעוצה בגבולות הרכים, המסיסים, הבלתי סבירים לכאורה, שבין עמדות סובייקט כה מוגנות וכה שמורות: קרבנות, רודפים. היא חזקה דיה וחסרת סבלנות, בוער לה לגמור את הדו"ח כדרך שבוער לכתוב, כדרך שאנו "ונכתבים" לעתים. חייבת הייתה להיות במשפט, הצהירה שבכך רפואתה. היא אינה מסוגלת לראות שריפויה, שבתקפותו האוניברסלית אין היא מפקפקת, עלול לפצוע, להסב כאב גדול, וכי לא ניתן בעצם להאיץ במלנכולים עד שיחפצו. היא שכחנית באופן אבסורדי, שכחנית בנוגע לפצע שבו שרתה, לתנאיו הפרדוקסליים של הכלא המלנכולי המאפשרים לנשום, קרובה רחוקה, החייבת ליטול מרחק, ברו"ח הרושם, כבמחווה מודרניסטית טיפוסית, זיכרון ושכחה. כמו סוקרטס, מורה הרמיוני, היא אינה מתחשבת במשבר שבו נתונה קהילתה, אף על פי שלדידה מפגינה היא רצינות יתרה דווקא בהטילה עוד בלבול, שיתוק, זעזוע רצף הלקחים הידועים מראש, ומשנתקלה בסירוב, בהתנגדות לאבחונייה ולתרופותיה, היא משתאה, או שמא מזהה את הסיפוק הלא מודע הקושרנו לסימפטומים ולחזרה על דפוסי התנהגות מכאיבים.

"רק מילה אחת על עניין מוצארת. אני מסכימה עם גיים, לא שזה משנה, בעיקר משום שההשוואה אפילו של אפקטים גבוהה מדי. אך תמיד אהבתי את המשפט משום שהיית הקוראת היחידה שהכינה מה שאלמלא כן לא הודיתי בו מעולם, היינו, שכתבתי ספר זה במצב מזרז

44 "מה שמפחיע ומהמם אותי יותר מכל היא המידה העצומה של השנאה והעוינות השוכנת סביב ומחכה רק לסיכוי כדי שתתפרץ". (מכתב למרי מקרתי, סתו 1963).

חנה ארנדט: מעבר לעונג המלנכוליה – דו"ח על מצב הלשון

של אופוריה. ושמאז שעשיתי זאת אני חשה, לאחר עשרים שנה, קלת-לב על העניין כולו. אל תגיד לי לאיש: האין זו הוכחה שאין לי נשמה?⁴⁵

ארנדט נאבקה להיות בעלת-אין-נשמה, להקל על סבלה, לא להכיל דבר, לא לשמור בבטן, להוציא הכול, להתיר הכול, להשתחרר לחיים טובים יותר, טובים יותר עבורה. היא נאבקה על "בנליזציה" של קיומה, מוותרת על רדיקליות ותהומיות אפקטיבית ואינטלקטואלית גם יחד, ללא אשליות מטפיזיות או טרנסצנדנטיות, מחלנת, מחללת, משטיחה כדי לחיות.

הקושי לסווג את ארנדט נובע משעטנו מפליא שהיא אורגת בין רגישות מודרניסטית לפוסט-מודרניסטית. האנרגיה הדקונסטרוקטיבית חסרת הפשרות, המסמנת שותפויות לדבר עברה בין עמדות סובייקט שונות לאורך הדו"ח, ומערערת את הציפייה לדיפרנד רדיקלי, דרה בעת ובעונה אחת עם דחייה של הבכורה האתית שמקבלת הקטגוריה של הנשגב כמופעה השונים אמנם אצל ליוטאר, לוינס או דרידה. עולמה של ארנדט אתאיסטי, אימננטי, הן בנוגע לרע והן בנוגע לטוב. אין היא יכולה לקבל כל אידאה של הקרבה מוחלטת והיענות לאחרות אינסופית עקב טראומטיות מבני חסר שם והוראה וחסר מזור, אידאה הנעוצה לדידה בעוונות מלנכולית כלפי התחום הפומבי⁴⁶. היא אינה מוקסמת מן המוחלט, מן הבלתי אפשרי, ממאנת לציווי האל, ובהרחבה, לציווי האחר, האחד והיחיד, הידי, האהוב – על סודיות ושתיקה. היא מדברת, מסמנת, ממשיגה, מתעקשת להתווכח בראש חוצות, לקיים את תהליך האבל בחוץ, כדי לסיימו אימתי, להחלים, להשיב את הסדר על כנו, במקום לקונן או לצפות בחוסר מעש. כתיבתה האנטי-מלנכולית של ארנדט אינה מתנגשת אפוא רק באקלים ישראלי המתהווה והולך אותה שעה, או בכיוון הפילוסופי החשוב שיתפתח משלהי שנות ה-60, בעיקר בצרפת. היא מבודדת אותה לגמרי מקנון הדמויות הנשיות ההרואיות המוכר לנו מן המסורת היהודית, על אחת כמה וכמה, משהיא נושאת בגאון ובחיוניות גורל שאחרות חיו כעדות הצורבת ביותר לכישלונן.

45 מכתב למרי מק'רתי, 23 ביוני 1964.

46 ארנדט טוענת כי העמדה המלנכולית מאפיינת את הפילוסופיה מאז פידון. החולי הפילוסופי נעוץ במשיכה למוות, המנביעה בוז לעינוגי הגוף וחדש בחיים הארעיים. הגוף מהווה עול, אם מחפשים אחר אמת לא חומרית, מהות שמעבר לחושים, ואם מאמינים שקיימים שני עולמות ומתנים את משמעות העולם הזה בעולם ה"אמיתי". קאנט מציע עמדה הפוכה הדורשת בשלום החיים, מתנה את אפשרות ההכרה ביחסי הגומלין בין הגוף לאינטלקט, ואף מכירה בטבעו המזור של העונג הגופני, בהיעדר עונג טהור, שאינו כרוך לאלתר בזיכרון של צורך הקודם לו או בפחד מאבדן. ארנדט, המצטטת מן הדיוקן שמעמיד קאנט לאדם בעל החשיבה המלנכולית בחיבורו, "תצפיות על גוש היפה והנשגב", אינה מהססת לראות בו דיוקן עצמי, ואפשר, כמות שמעיד בינור במסה הפרשנית המתווספת להרצאות על הפילוסופיה הפוליטית של קאנט, שאת דיוקנה שלה. ראו: H. Arendt *Lectures on Kant's Political Philosophy* (Chicago, R. Beiner ed., 1982) (With an interpretive essay by Ronald Beiner)

ה"הולדת" של ארנדט היא אחד המוטיבים המעידים על שייכותה למודרניזם, אף שגם כאן לזרם מסוים, כפי שנראה. בלב ההוויה החברתית-פוליטית שהיא משחזרת ומפעילה, בלב זילות הלשון הכרוכה לבלתי-התר בזילות הניסיון ובזילות חיי אדם, היא חותרת לאמת צרופה יותר, אפשרית, אמת המפריכה את האמת המקובלת, והמצביעה על תפקודה האידאולוגי המחליש והמחליא של זו האחרונה. אמת לשונית, לשון אמת, אך להבדיל מהיידגר ומבנימין, לשון פרוזה פומבית, תקשורתית ובעלת מובן. ארנדט מקנה לה, ולה בלבד, מעמד רדיקלי בתפיסת עולמה.

4. דו"ח על לשון ועל שפת אם

4.1. איש בלא סיפור

"אייכמן כתב 'ספר' בתקופה שבין סיום הדיונים באוגוסט לפרסום פסק הדין בדצמבר"⁴⁷. במשפט זה מוצמדת לאירוניה המושחזת של ארנדט, כמי שתזכה להוציא הרבה לפניו את הביוגרפיה שלו לאור, רמיזה על אי-אפשרות הפרויקט שלה עצמה, ובהרחבה, על אי-אפשרות רדיקלית לתקשורת במובן החמור, הנעוצה בעצם הסובייקט העומד כאן לדין, אי-אפשרות שבית המשפט לא השכיל להתמודד עמה באופן מספק דיו, לדידה; אי-אפשרות שהתמודדות עמה מהווה חובה משפטית, פוליטית, אסתטית ומוסרית. לראשונה בחייה על ארנדט לעסוק, שלא על דרך הדיוקן ההיסטורי-סוציולוגי-פנומנולוגי של קולקטיב, בסיפורו של אדם חסר דיבור ותסר סיפור. עֵטָה, שכה התענג עד אז ועוד עתיד לשבוע נחת מקהילה שלמה המורכבת מסובייקטים של סיפָר, תרתי משמע, החל מרחל פרנהאגן ועד ללסינג, לבנימין וליאספרס, על כל היחסים הטרוספרנציאליים שרקמה עמם, נרתם כעת למשימה לכתוב על מישוהו שנעדר "מי", שמתנהג ואינו פועל, שחסר את תנאי האפשרות ההכרחיים לביוגרפיה, דהיינו, זיכרון ולשון. חובתה האסתטית והמוסרית של ארנדט, היא אינה מהססת בעניין זה, לתת לתהום הזו לפלוש לדר"ח, כמו לחורר אותו מבפנים. מעודה לא צעדה כל כך רחוק באפלה, על אף שלקצה אינה מגעת. שני תנאים, אם כן, הכרחיים ומספיקים לביוגרפיה אינם מופיעים כאן, וארנדט חוזרת לעסוק בהם בעקשות כפייתית במהלך הכתיבה. תחילה, נצטט בהרחבה מקומות שבהם היא מתייחסת לחורי הזיכרון של אייכמן: "הוא היה שקוע בעיסוק האהוב עליו, כתיבת זכרונותיו"⁴⁸; "התברר שאי אפשר לסמוך על זכרוננו באשר למה שבעצם קרה... אייכמן זוכר די טוב את נקודות המפנה בקריירה שלו"⁴⁹; "הוא מעולם לא שינה את סיפור מדגסקר שלו, וכנראה שפשוט לא היה יכול לשנות אותו. נראה כאילו הסיפור הזה מסתובב בסרט הקלטה אחר בזכרוננו, ושהזיכרון המוקלט הזה חסין בפני היגיון

47 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 232.

48 שם, בע' 36.

49 שם, בע' 62.

ההנמקה ומידע והבחנה מכל סוג שהוא⁵⁰; "זכרוננו של אייכמן, שדילג בקלילות על פני שנים... אכן לא פעל על פי סדר כרונולוגי, אבל גם לא היה סתם כך לא עקבי. הוא היה כמו מחסן, מלא בסיפורים מהסוג הגרוע ביותר על הפן האנושי"⁵¹; "הוא זכר הכל היטב. כיצד הם [הוא ומאך, שר הפנים בממשלת הברכות הסלובאקית] שיחקו, וכיצד הוגשו משקאות ממש לפני שהגיעו החדשות על ההתנקשות בחיי היידריך. ארבעה חודשים וחמישים-וחמישה סרטי הקלטה לאחר מכן, חזר לאותו עניין פקד לס, החוקר הישראלי, ואייכמן סיפר אותו סיפור במילים כמעט זהות, בהוסיפו שאותו יום היה "בלתי נשכח", מפני שה"ממונה עליו נרצח". אלא שהפעם עימתו אותו עם מסמך שנאמר בו כי הוא נשלח לברטיסלבה כדי לדון ב"פעולת הגירוש הנוכחית של יהודי סלובקיה". הוא הודה בטעותו מיד: "ברור, ברור, זאת הייתה פקודה מברלין, הם לא שלחו אותי לשם כדי לשחק בכדורת". האם שיקר פעמיים בעקביות רבה? בדוחק. פינוי וגירוש יהודים הפכו לעיסוק שגרתי; מה שנחרת בזיכרונו היה משחק הכדורת, היותו אורח אצל שר, והידיעה על ההתנקשות בהיידריך. ואך טיפוסי הוא לזיכרון מסוגו שהוא לא הצליח בשום אופן לזכור את השנה שבה חל היום הבלתי נשכח, שבו נורה "התליין" בידי פטריוטים צ'כים"⁵²; ולבסוף, הדיווח על ההתכנסות בואנזה: "הפגישה ארכה לא יותר משעה או שעה וחצי, ולאחריה הוגשו משקאות וכולם אכלו ארוחת צהריים – התכנסות חברתית מצומצמת ונעימה", שנועדה להדק את הקשרים האישיים הדרושים. היה זה אירוע חשוב מאוד בשביל אייכמן, שמעולם קודם לכן לא הסתופף בחברת 'אישים בכירים' רבים כל כך... הוא תיפקד כמוזכיר הוועידה. לכן הרשו לו, אחרי שהמכובדים עזבו, לשבת ליד האח בחברת מילר הממונה עליו והיידריך. 'וזה היתה הפעם הראשונה שראיתי את היידריך מעשן ושותה'. הם לא דיברו על העבודה, אלא נהנו ממנוחה קלה אחרי שעות ארוכות של עבודה, הם היו מרוצים מאוד וגם, ובמיוחד היידריך, במצב רוח מרומם"⁵³. כמה מרכיבים סגנוניים בולטים לנגד עינינו: ארנדט מצטטת תיאורים או הסברים שאייכמן עצמו מספק.

50 שם, בע' 87.

51 שם, בע' 90.

52 שם, בע' 91.

53 שם, בע' 122-123. בהקשר הדיון הנוכחי לא נוכל להתייחס לדיונה העקרוני של ארנדט באופן שבו ביקש המשטר הטוטליטרי לכתון "תהומות נשייה", "שבתוכם יעלמו כל המעשים, הטובים והרעים", שם, בע' 242. "הזו דף מפואר בהיסטוריה שלנו, שמעולם לא נכתב ולא ייכתב", מבאאה ארנדט את המשפט המפורסם של הימלר, שם, בע' 114. ראו גם שם, בע' 46, 192. במקורות הטוטליטריזם היא מתייחסת בהרחבה למיסוד השכחה המאורגנת, כמו הייתה הרוס טבעי: "הרצח מותיר מאחור גופה ואינו מעמיד פנים שקרבנו לא היה קיים מעולם; אם הוא מוחה עקבות כלשהן, הללו הן אלה של זהותו שלו, ולא של הזיכרון ועגמת הנפש של האנשים שאהבו את קרבנו; הוא הורס חיים, אך אינו הורס את עובדת הקיום עצמה". Arendt, *supra*, note 18, at p. 442. ובלשון דו"ח: "תהומות הנשייה אינם קיימים. שום דבר אנושי אינו מושלם עד כדי כך. ופשוט יש בעולם אנשים רבים מכדי שנשייה תהיה אפשרית. תמיד יישאר בחיים אדם אחד לספר את הסיפור", ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 243.

המרכאות הכפולות הן מרכיב חשוב ביותר ברטוריקה שלה, המשמש ליצירת רשמים שונים לאורך הדו"ח. כאשר לאייכמן מדובר בראש ובראשונה במעקב אחר צורת הדיבור שלו בפשט ובמוחש, והיינו, אחר האופן שבו כל מציאות מאבדת לא רק "משהו" מקיומה, כמשחמע מכל פעולה של הסמלה, אלא את עצם קיומה. היא אינה קיימת, על אף שבאופן פרדוקסלי כל קיומה הוא תוצר של הכחשה זו בלשון. נשוב לעסוק בכך להלן. שנית, ארנדט, המתבססת על מסמכים נוספים, מתחקה אחר ראיות שאייכמן שכח⁵⁴, מוסיפה מידע – לעתים אנקדוטלי – ופרספקטיבה, גם כשהיא חוזרת על מילותיו. שלישית, ארנדט עוברת תדיר מן התיאורי הרפלקסיבי, באמצעות המשגה המאפשרת לה להאיר דברים באופן שונה, להצביע על המודחק, על המושמט או על מה שאינו נמצא כלל במצב התודעה של הגיבור. מעבר זה חיוני ליצירת הכפילות המאבחנת-תרפויטית המאפיינת את הדו"ח, ושב להדהד את היחס בין הריגוש לבין העיון בריגוש, עיבוד הריגוש, שפגשנו בו קודם לכן. היא אינה יכולה לדור זמן ממושך מדי ב"טעם". היא מוכרחה לשפוט. זוהי גם אחת ההבחנות המכריעות בין הפרווה של ארנדט לזו של סלין.

ארנדט מתערבת באופן פעיל אפוא בסיפור של אייכמן, לרוב באופן אירוני ("החיים שלו היו מלאי תסכולים", בארגנטינה "ניהל חיים עצובים של פליט"⁵⁵; "תסכול על גבי תסכול – סיפור של חוסר מזל שאין דומה לו")⁵⁶. היא שוברת את הסיפור שלו, את לוגיקת הסיפור שלו, בכלים תחביריים ורטוריים ובתוספת נתונים. יתר על כן, היא שקובעת את המסגרת הטמפורלית של הסיפור: "הוא הועבר למחלקה חדשה לגמרי שעסקה ביהודים [לס"ד ב-1935]. זאת היתה תחילתה האמיתית של הקריירה שהגיעה לסיומה בבית המשפט בירושלים"⁵⁷; "הוא נעשה אוֹרְשְׁטורַמְבְּאנְפִּיהֶרֶר, או סגן אלוף. זה קרה באוקטובר 1941, זמן קצר לאחר שקיבל את תפקידו ב"פיתרון הסופי", שעתיד היה להנחית אותו בבית המשפט המחוזי בירושלים"⁵⁸. לרגע אין היא נותנת לו להוליך את הסיפור, על אף שלעתים היא משעה את השורה התחתונה שלה, כדי לתת לאפקט מסוים להישמע, בעיקר במקומות שהלא ייאמן, המופרך, הוא אשר אירע למעשה, והמציאות אינה זקוקה להתערבותה כדי להפגין מה אבסורדית היא ("למקצוע 'מהנדס בניין', המופיע בכל מסמכיו הרשמיים, יש קשר למציאות בדיוק כמו לקביעה שנולד בפלשתינה וידע היטב עברית ויידיש", כותבת ארנדט, ויוצרת את הרושם החוזר ונשנה של חוסר קשר גמור בין אייכמן למציאות, אלא שכמות שיתברר לנו הלאה, בתור "מומחה" לבעיה היהודית, אייכמן אכן למד יידיש ועברית)⁵⁹.

54 ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 121.

55 שם, בע' 43.

56 שם, בע' 82.

57 שם, בע' 46.

58 שם, בע' 74.

59 שם, בע' 38. ובמקום אחר: "חמש השנים בחברת הנפט ואקום [ואקום במציאות, מבלי שארנדט צריכה להמציא דבר מה] היו, כנראה, מן השנים היפות ביותר בחייו של אייכמן", שם, בע' 40.

חנה ארנדט: מעבר לעונג המלנכוליה – דו"ח על מצב הלשון

מעורבותה המועצמת בסיפור של אייכמן מצויה בקוטב הנגדי לאיפוק וליובש שבהם מביאה ארנדט עובדות קשות על תנועות אוכלוסייה, הגירות כפויות, גירויים, נתונים השמדה. זהו רגיסטר אחר לגמרי, הרושם את רצף ההתרחשויות ללא כל התערבות רטורית, ללא פתוס, כאילו ללא מילים. דווקא בשל כך, בהקשר הדברני הנכבש שהיא מצטטת ומבארת בהרחבה, מקבלים המספרים העצומים, המופשטים, נוכחות כשר ודם: הם עצמם הוא מה שיש ומה שמתכלה; הם מציאות המוות בעצמו, אילם ונטול דיבור.

אך הבה נתבונן מקרוב בלשונו של אייכמן, המנהל "מאבק גבורה" בשפה הגרמנית "שמנצחת אותו בעקביות"⁶⁰. הניסוח הזה מאלף, מאחר שאין הוא מתלכד לגמרי עם ההיגד הקטגורי שתשמיע בריאיון הנודע וזמן קצר לאחר הופעת הדו"ח באוזני גינתר גוס: "לא הלשון הגרמנית היא שהשתגעה"⁶¹. טירוף, טירוף של מיהו? הציטוטים מלשונו של אייכמן רבים מספור; נסוג, על כן, אחדים לפי תווים מסוימים מזוהים, המצטברים לכלל טיפוס הבעה מובהק. ארנדט אינה מגבשת תאוריה או פילוסופיה סדורה של הלשון, אך תצפיותיה, המלוות את האירוע, מתאגדות לכלל אמירה חשובה לאין ערוך על ידיעת לשון ועל שימוש בלשון, שאינם היינו הך, על שימוש לרעה בלשון, מחזר גיסא, או על ניתנותה של הלשון להשחתה, ומטעם זהה, מאידך גיסא, על ניתנותה של הלשון לחיקון. ארנדט לא הייתה כותבת את הדו"ח, ואפשר שלא הייתה כותבת כלל, ללא אמונה עזה זר⁶²:

1) קטגוריה אחת היא לשון הפלגה. ארנדט, הסבורה כי "התברכותו של אייכמן היא שהביאה עליו כליה"⁶³, מצטטת ביטויים נשנים מפיו כדי לתאר מצבי "התעלות"⁶⁴ ותנועות נפילה מאגרא רמא לבירא עמיקתא: כשהועבר מליניץ לזלצבורג, ב-1932 (עדיין בחברת הנפט), בניגוד לרצונו: "איבדתי את כל החדווה בעבודתי, כבר

אשר לעברית וליידיש: אייכמן, מספרת ארנדט, "רכש ידיעה בסיסית בעברית, וכך הצליח לקרוא מעט בעיתונים הכתובים ביידיש. אין זה הישג מרשים במיוחד, מפני שיידיש היא, למעשה, עגה גרמנית עתיקה הנכתבת באותיות עבריות, וכל דובר גרמנית שלמד כמה תריסרי מילים בעברית יכול להבין אותה", שם, בע' 50.

60 ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 57.

61 ארנדט (1978), לעיל הערה 23, בע' 13.

62 כך ארנדט מביעה, למשל, את אכזבתה המרה מדבריו של הכומר גריבר, שתייץ את העובדה שלא ניסה להשפיע על אייכמן לשנות את התנהגותו הלא מוסרית באומרו ש"מעשים יעילים יותר מדיבורים, ושימילים היו חסרות תועלת". ארנדט מעירה: "הוא דיבר בקלישאות שלא היה להן כל קשר למציאות שבה 'מילים בלבד' היו בבחינת מעשים, ושבה אולי הייתה זו חובתו של כומר לבחון את 'חוסר יעילותן של המילים'", שם, בע' 140.

63 שם, בע' 55. "היה זה אוריילי מצידו לטעון לאחריות למותם של חמישה מיליון יהודים – המספר המשוער של האבודות שנגרמו עקב מאמצייהם המשותפים של כל השויות והמשרדים הנאציים, ואייכמן ידע זאת, אך הוא שב וחזר עד לזרא על המשפט המפליל הזה באוזני כל מי שהיה מוכן להאזין לו... כיוון שהוא העניק לו 'הרגשת התעלות יוצאת מגדר הרגיל, לחשוב שכך (הוא) עומד לרדת מהבמה'", שם, בע' 56.

64 שם, בע' 63, 71.

לא אהבתי למכור, לערוך ביקורים"⁶⁵. עם העברתו לברלין באוקטובר 1939 כדי למלא את מקומו של מילר כראש הרשות המרכזית של הרייך להגירה יהודית: "ישבנו שם בתוך בניין גדול ומרשים, מוקפים ריקנות משעממת"⁶⁶. ובתגובה לפקודה שקיבל לימים להשמיד יהודים: "עכשיו איבדתי הכל, את כל חדות העבודה, את היחזמה, את העניין; כמו שאומרים, ממש יצא לי האוויר"⁶⁷. (האמירה תובא בהמשך בשינוי קל: "נשארתי, כמו שאומרים, מרוקן")⁶⁸.

הביטויים המשמשים את אייכמן אינם בהכרח קלישאות. הן מסורת ספרותית אקזיסטנציאליסטית ומיסטית נוקבת הרה בביטויי ריק והתעלות. מה שמקנה לשימוש של אייכמן את אופיו המובחן אינו רק העובדה שהוא שב וחזר על אותם מטבעות, דהיינו דלות לשונו וחוסר גמישותה, כי אם ההחלה של אותו אוצר מילים לגבי מצבים שונים בתכלית. ביסוד הפעלה לשונית זו נעוצה ההזדהות הגמורה של העצמי הדובר עם העצמי המקצועי, הזדהות ההופכת את כל הסובב לכוח מניע או מדכא בנוגע לעבודתו ותו לא. מכאן קביעתה של ארנדט: "הוא באמת לא היה מסוגל לומר משפט אחד שלא היה קלישאה"⁶⁹.

2) קטגוריה סמוכה לזו, ואולי מטעה אף יותר, נעוצה במקומות שאייכמן נדמה, קודם כול בעיני עצמו, ולפרקים גם בעיני אחרים כמי שמתבונן בזולתו, מזדהה עמו, מבין, מכיר, נמצא במגע, ויותר מכך אף מעוניין ברגשותיו. ארנדט, שתמצא לבסוף כי המום המכריע באופיו של אייכמן הוא "חוסר יכולת כמעט מוחלט לראות דברים מנקודת מבטו של הזולת"⁷⁰, מתעכבת לפיכך על אוצר המילים הרגשי שלו. אייכמן מספר כי היהודים "השתוקקו" להגר⁷¹; או מעיד על עצמו כמי שלא רצה "לפגוע ברגשותיהם"; או מתאר את ד"ר שטאלקר כאדם מצוין, מלומד, הגיוני מאוד ו"חופשי מכל סוג של שנאה ושוכיניזם"⁷². אייכמן בעיני עצמו, ומשום כך חיוני הציטוט להבנת תפיסתו העצמית, מזדהה הרגשה אצל הזולת, קשוב לה ונענה לה. בה במידה הוא מניח

65 שם, בע' 40.

66 שם, בע' 76.

67 שם, בע' 40.

68 שם, בע' 93.

69 שם, בע' 58.

70 שם, בע' 57.

71 שם, בע' 57.

72 "בוינה הוא [ד"ר שטאלקר] נהג ללחוץ את ידיהם של העסקנים היהודים", ממשכה ארנדט את הדיווח מנקודת המבט של אייכמן. וכעת היא עצמה, עדיין באותה הפסקה, נוטלת את עמדת הסובייקט-המדווח, תחילה על ידי תרגום ההתפעלות שנמסרה כמונחיו של אייכמן לשם תואר אנגלוסכסי הזר לאוצר המילים שלו, והיצר לפיכך פער אירוני בין אופן הדיווח שלו לאופן שבו היא קולטת ומדווחת על תצפיתו, ולבסוף על ידי מתן עובדות התומכות בפער הזה, שאינו ניתן אפוא לצמצום לרטיביסטי להבדלים השוררים בין בעלי דעות חלוקות: "באביב 1941, התמנה אותו ג'נטלמן מלומד למפקד איינונצגרופן א', והצליח בתוך קצת יותר משנה (הוא עצמו נהרג בפעולה ב-1942) להרוג ביריות מאתיים וחמישים אלף יהודים", שם, בע' 83.

ומצפה לקשב ולהשתתפות, ויותר מכך, לאהדה, מצד האחר, היא אפילו בן הקרבן (פקד אבנר לס). השיח של אייכמן, שהוא עצמו מודע לו כשיח ביורוקרטי ("השפה הביורוקרטית... היא השפה היחידה שלי"⁷³), כמו מתגבה ברגעים הללו, מתכוון החוצה ונפקח. דווקא אוצר המילים הרגשי, האישי כביכול, בניגוד לקטגוריה המובחנת של "כללי הלשון" הנאציים שתומרנו מראש להסוות ולהונות, מעיד על הנתק הגמור בין הלשון למציאות ועל השתלטותה של ההונאה העצמית על עצם החוויה. יתרה מזאת: אוצר המילים הפסאודו-רגשי מעיד על ניכוס מגלומני של המציאות. המציאות היא בכיס שלו: הוא יזום אותה, אחראי עליה, מתעל אותה וחווה אותה בדיוק באופן שבו הוא מדווח עליה לעצמו, לא פחות ולא יותר. אין לו, לשיטתו, מצוקה לשונית. הקושי או האתגר המתגלמים בלשון הפסאודו-ריגושית של אייכמן הוא לכן עצום, וארנדט תורה על כך בעקיפין הן משתצטט את הטרנספורמציה של ריגוש ללשון מפי עמדות סובייקט נוספות במהלך הדו"ח, והן משספק תשאל ספק תקבע בסוגריים: ("האם אלה הקלישאות שהפסיכיאטרים חשבו שהן 'נורמליות' ו'מופתיות'")⁷⁴. אייכמן מצליח להפיל בפח לשונו קודם כול את עצמו, אבל באופן מעניין גם את הסובבים אותו⁷⁵, וגם את אלו – שופטים, "מומחי הנפש" – שיאינו לו מקץ זמן רב. כיצד להבין "הפרעה" לשונית זו, שאינה פתולוגיה ואינה "סימפטום" מנקר, ואינה בהכרח ליקוי שכלי? יתר על כן, מה קורה ללשון ולדובריה, שעה שביטויים טעונים כמו "השתוקקו", לא "לפגוע ברגשות", או לקיים מפגש "נורמלי ואנושי" (בנוגע ליועץ המסחרי שטרפר, מנציגי הקהילה היהודית)⁷⁶ חדלים להתכוון, ומתנתקים כליל מן המציאות החומרית והרגשית של האחרים⁷⁷? מה קורה ללשון ולדובריה, שעה שהביטויים הרווחים בה מזוהים לכאורה ומעניקים תחושה (מרגיעה) של עולם משותף ומוכר, באשר הם חורגים דווקא מן הרגיסטר הביורוקרטי-המקצועי הצר וכמו דרים בכמה מישורים כאחד? מה קורה ללשון ולדובריה שעה שהדיפרנד הגמור שוכן לא בהיעדר התאמה בין לקסיקונים או משחקי לשון שונים, אלא בשימוש במה שנראה לכאורה כאותו לקסיקון? שהרי, על אף שלא מדובר ב"הברקה" או בהמצאה לשונית, דומה שבעצם הבחירה של הדובר בביטוי מסוים ברגע מסוים, מתגלמת כנותו וטריות תפיסתו. אבל כאן בדיוק טמונה הבעיה. הדובר נוטל מן הזמין

73 שם, בע' 58.

74 שם, שם.

75 ארנדט מצטטת חבר בארגון נוער ציוני ובעל היתר כניסה לפלשתינה שקיים ראיון עם אייכמן בטרייונסטאט במרץ 1945: "הראיון 'התנהל בלשון נעימה מאוד והגישה היתה חביבה ומכובדת'". ראו שם, בע' 74.

76 שם, בע' 60-61.

77 "זה היה אושר פנימי אדיר, שיכולתי לפחות לראות את האיש שעבדתי איתו כל כך הרבה שנים, ושיכולנו לדבר אחד עם השני", מצטטת ארנדט את אייכמן, ומוסיפה: "שישה שבועות לאחר הפגישה הנורמלית והאנושית הזאת מת שטרפר – לא בגז כנראה, אלא בכיריה". ראו שם, בע' 61.

ללא הבחנה. במילים אחרות, הלשון הזמינה, המציעה לדובריה מצאי משאבים לתיאור מצבים רלציונליים העוברים בין בני אדם, וכראש וכראשונה לתקשורת ביניהם, להפריה ולהדמיה הדדית, מתקפלת ומתרוקנת לעולמו הצר של היחיד. היא אינה לשון הרבים. היא אישית ולא אישית, מוחקת אישיות, ולכן פטפטנית, אטומה. ארנדט מעיינת: "בין אם כתב את זכרונותיו בארגנטינה או בירושלים, בין אם דיבר אל חוקר המשטרה או בבית המשפט, תמיד אמר אותם דברים, ותמיד בחר באותן מילים. ככל שהאזנת לו יותר זמן, נעשה ברור שאי יכולתו לדבר הייתה קשורה קשר הדוק לאי יכולתו לחשוב, כלומר, לחשוב מנקודת המבט של הזולת. שום תקשורת איתו לא הייתה אפשרית, לא מפני שהוא שיקר, אלא מפני שהיה מוקף בהגנות המהימנות ביותר שאטמו אותו למילותיהם ולנוכחותם של אחרים, ומכאן למציאות ככזאת"⁷⁸; "ה'חלום' של אייכמן היה חלום בלהות שלא ייאמן ליהודים: בשום מקום אחר לא גורשו והושמדו אנשים רבים כל כך בפרק זמן כה קצר. בתוך פחות מחודשיים עזבו את המדינה 147 רכבות, שנשאו 434,351 בני אדם בקרונות משא חתומים, מאה איש בקרון, ותאי הגזים באושוויץ בקושי הצליחו להתמודד עם ההמון הרב הזה"⁷⁹. האם ניתן, וכאילו תנאים, להשיב ללשון את משקלה הסגולי, הרלציונלי, ההתכוונותי? ולעשות כן מבלי להיכנע לשמרנות לשונית, המגנה עלינו מפני תמורות הזמן, מבלי להיאחו בלשון שעוד נותרה ולהפכה לקלישאה, להתגדר בה, ולייחס את חוסר ההתאמה בינה לבין מה שמתרחש סביב לטעות מצערת שתבוא על תיקונה, משהמציאות תשוב ותתחבר למצע המושגי המורה עליה? ארנדט פירשה כך את תגובותיהם המושהות של יהודי אוסטריה וגרמניה למתרחש סביבם בשנות ה-30.⁸⁰ בהרחבה, ותחת אילוצים דומים, בעייתם של דוברי הלשון לאחר המלחמה אינה מצטמצמת אפוא לגירוש השדים של לשון התרמית, אלא לרכישת אומן מחדש בלשון שתיפקדה ונשארה במידה רבה "היא עצמה", רווחת ונגישה, במציאות בלהות.

3) הקטגוריה השלישית מורה על בריאה בלשון, משלשון נקייה או לשון סגיי נהור משמשת לחולל מציאות חומרית חסרת תקדים. כתוצאה מכך, המציאות החדשה עורונה מתנהלת בעזרת הלקסיקון הקיים, ומבקשת לא לעורר עליה חשר. המילים המצויות, הזמינות, מושאלות לתאר תופעות אחרות או הפוכות ולמעשה לבראן, לקבוע מצבים ולקבעם. בנוגע ל"יצירות" הללו, שהעניקו ללשון כוח מוחלט, אייכמן היה ללא ספק משתמש ללא "בית יוצר" או "זכויות יוצר" משלו. "מילותיו של הפיהרר, דבריו שבעל פה, היו החוק הבסיסי של המדינה"⁸¹. "כבר בנובמבר 1937,

78 שם, בע' 58-59.

79 שם, בע' 149. "אם היום יראו לי פצע פתוח", מצטטת ארנדט את אייכמן, "אין סיכוי שאני אוכל להסתכל עליו. אני טיפוס כזה, ולכן לעתים קרובות אמרו לי שלא הייתי יכול להיות רופא. אני זוכר עדיין איך דמיינתי לעצמי את הדבר [תאי הגזים] ואז אחזה בי חולשה גופנית, כאילו חוויתי זעזוע אדיר. כל אחד חש דברים כאלה, וזה הותיר בי רעד פנימי מסוים", שם, בע' 96.

80 שם, בע' 52.

81 שם, בע' 157.

בנאום הסודי שנשא היטלר בפני חברי המפקדה הגרמנית העליונה... הבהיר כי הוא דוחה את הרעיון של כיבוש אומות זרות, שמה שהוא דורש זה 'מרחב ריק' במזרח לשם יישוב גרמנים. קהל מאזיניו... ידעו היטב ש'מרחב ריק' כזה אינו קיים, ומכאן שוודאי ידעו כי ניצחון גרמני במזרח יביא בהכרח לפינוי כל האוכלוסיה המקומית"⁸². "מומחי החוק ניסחו את התחיקה הדרושה להפיכת הקורבנות לחסרי נתינות, שחשיבותה היתה כפולה: זה מנע מכל מדינה לברר מה עלה בגורלם, ואיפשר למדינה שבה הם היו תושבים להחרים את רכושם"⁸³.

ארנדט מתעכבת באריכות על "כללי הלשון" הנאצים כדי לאפיין את אייכמן בתור דובר המציית לכללים: "פתרון סופי", "פתרון חוקי", "חקיקה מיוחדת", "המומחה", "פינוי", "טיפול מיוחד", "יישוב מחדש", "עבודה במזרח", "הדרך ההומנית" להרוג באמצעות "הענקת המתת חסד": "נדיר למצוא מסמכים שבהם מילים כמו 'השמדה', 'חיסול', או 'הריגה' מופיעות ללא מסווה"⁸⁴; "לאף אחד מ'כללי הלשון' המגוונים, שנוסחו בקפידה כדי להונות ולהסוות, לא היתה השפעה מכרעת יותר על המנטליות של הרוצחים מאשר לצו המלחמה הראשון הזה של היטלר, שבו המילה 'רצח' הוחלפה בביטוי 'להעניק המתת חסד'. אייכמן, שחוקר המשטרה שאל אותו אם ההנחיה להימנע מהביטוי 'למנוע סבל מיותר' לא הייתה מעט אירונית לאור העובדה שהיעדר של אותם אנשים היה מוות בטוח בכל מקרה, אפילו לא הבין את השאלה, כה עמוק היתה מושרשת עדיין במוחו המחשבה כי החטא הבלתי נסלח לא היה להרוג אנשים אלא לגרום סבל מיותר"⁸⁵; "רק בינם לבין עצמם יכלו 'נושאי הסודות' לשוחח בלשון בלתי מוצפנת, אך לא נראה שהם עשו זאת במהלך הביצוע השוטף של

82 שם, בע' 227.

83 שם, בע' 124.

84 שם, בע' 94.

85 שם, בע' 118. ד"ר סרוואצ'יוס, סגורו של אייכמן, הכריז בנאום ההגנה שלו "שהנאשם חף מכל ההאשמות שהוא אחראי לאיסוסן שלדים, לעיקורים, להמתה בגז, ולעניינים רפואיים דומים". השופט לוי קטע אותו: "ד"ר סרוואצ'יוס, אני מניח שהיתה לך פליטה פה כשאמרת שהמתה בגז היא עניין רפואי. ועל כך ענה סרוואצ'יוס: 'זה היה בהחלט עניין רפואי, מכיוון שרופאים עסקו בהכנתו. היה כאן עניין של הריגה, והריגה גם היא עניין רפואי', שם, בע' 78. מאוחר יותר בספר, כדי להסביר את מקור צמיחתם של תאי הגז, תפרש ארנדט את הלוגיקה ההזויה של הסגור: "תאי הגזים הראשונים נבנו ב-1939 כדי ליישם את הצו של היטלר מ-1 בספטמבר של אותה שנה, שקבע כי 'לאנשים חשוכי מרפא יש להעניק המתת חסד'. (זה היה כנראה אותו מקור 'רפואי' של ההמתה בגז ששימש השראה לטענתו המדהימה של ד"ר סרוואצ'יוס, שצריך להתייחס להמתה בגז כאל 'עניין רפואי')", שם, בע' 117. מעניין להצביע כאן על ההבניה הרטורית של ארנדט: בפסקה קודמת היא נשענת על ספרו של גירלד רייטלינגר על "הפתרון הסופי" לאמור כי "תכנית ההשמדה בבתי החרושת לגז במזרח צמחה מתוך התכנית להמתת חסד של היטלר". אנחנו נשאבים לרגע לגמרי בעולמו הדלידי של הפיהרר, ללא הסבר, ללא התערבות. הפסקה הבאה שהצגנו לעיל שבה לצטט מן הצו ונותנת בסוגריים שוב את טענת הסגור. ארנדט נעה אפוא כה וכה בין האופן שבו המציאות נהזתה לאופן שבו תיפקדה לפי לוגיקה לכידה ואטומה היטב שחלחלה לעצם הווייתם של נשאים, ושאינה חולה לחלחל, מסתמא, גם משקיסה.

תפקידיהם הרצחניים, ודאי שלא בנוכחות הקצרנים שלהם ועובדי משרד אחרים. תהיינה אשר תהיינה הסיבות האחרות שבגללן חוברו כללי הלשון, הם התגלו כעזרה אדירה לקיום הסדר והשפיות בשירותים השונים והמגוונים ששיתוף הפעולה שלהם היה חיוני בנושא זה. יתר על כן, עצם המונח 'כללי לשון'... היה גם הוא שם צופן. מובנו היה מה שבלשון רגילה קרוי שקר. כי כאשר 'נושא סודות' נשלח לפגוש מישהו מן העולם החיצוני... הוא קיבל, נוסף על הפקודות, גם 'כללי לשון' מיוחדים... תכליתה של השיטה הלשונית הזאת לא היתה להשאיר את האנשים הללו בורים ביחס למעשיהם, אלא למנוע מהם להשוות אותם לידע ה'נורמלי' הקודם שלהם על אודות רצח ושקר. נטייתו האדירה של אייכמן להשתמש במליצות נכובות, יחד עם אי-יכולת לשימוש רגיל בשפה, הפכו אותו, כמובן, למשתמש אידאלי ב'כללי הלשון'⁸⁶; ולבסוף, העדות החשובה הבאה: "הוא היה מסוגל בהחלט לשלוח מיליוני אנשים אל מותם, אבל הוא לא היה מסוגל לדבר על כך בצורה נאותה מבלי שיעמידו לרשותו 'כללי לשון'. בירושלים, ללא כל כללים, הוא דיבר בחופשיות על 'הריגה' ועל 'רצח', על 'פשעים שהמדינה נתנה להם תוקף חוקי'; הוא קרא לדברים בשםם"⁸⁷. הלשון בוראת המציאות מחלחלת לכל מה שמכונן את האנושי כדי לנשל את אנושיותו: דמיון, החלטה, פעולה, אינטימיות ואפילו אינסטינקטים, תגובות מידיות, כגון סלידה או רתיעה. משום כך, גם כאשר אייכמן עצמו משיל לבסוף את כללי הלשון, כמו "מושל" בחטאת תרתי משמע, בכמקרא, היינו משתלט על התשוקה וממשילה, מוצא את המילים הנאותות, עדיין הלשון והניסיון חסומים זה מפני זה ואינם מיידיעים זה את זה. "כללי הלשון" יצרו מציאות שכעת הוא מוכן אמנם לקרוא לה בשמה, או למעשה לאמץ את כללי הלשון המשפטית לכינויה. "כללי הלשון" נישלים, אבל העור אינו נישל. ואייכמן לגמרי מוגן בתוכו.

4.2. הכנליות

"כשמאורע כלשהו תובע מאתנו את כל תעצומותינו, אין מקום לדבר על בנליות"⁸⁸.

- 86 שם, בע' 94-95.
- 87 שם, בע' 154. אונרט מציינת כי קריאה "לדברים בשםם" אפיינה גם בשעתו את מפגשיו של אייכמן עם הציונים: "נאמר לבראנד כי הוא [אייכמן] פונה אליו כעת כ'ג'רמני אידאליסט' אל 'יהודי אידאליסט'... אי אפשר שלא להבחין שבפגישות עם הציונים לא השתמשו לא אייכמן ולא אף חבר אחר ביחידה המבצעית המיוחדת בתכסיסי שקרנות, כפי שנהגו בפגישותיהם עם האזורים מן המועצה היהודית. אפילו 'כללי הלשון' לא כוּבְרוּ, ורוב הזמן קראו לדברים בשםם", ראו שם, בע' 208-209. במקום אחר היא מזכירה את ספרם של ג'ון וודד קמחי, העוסק בהגירה האי-לגלית לישראל (1954), לפיו "אותם יהודים מפלשתינה דיברו בשפה שלא היתה שונה בהרבה משפתו של אייכמן... הם רצו לבחור 'חומר מתאים'... הם היו כנראה היהודים הראשונים שדיברו גלויות על אינטרסים משותפים, ובהחלט היו הראשונים שהותר להם 'לבחור חלוצים יהודים צעירים' מבין היהודים במחנות הריכוז", שם, בע' 70. ראו גם שם, בע' 50-51.
- 88 ד' אמרי מעבר לאשמה ולכפרה (תשס"א) 65 (תורגם על ידי ג' ניראד).

שתי נקודות בדו"ח בולטות לעין בנוגע לשאלת הבנליות. האחת היא אמנם שהמילה או המושג (לא שם התואר) מופיע פעם אחת בלבד, ממש לקראת הסוף, בדרך לגרדום: "הוא היה ממש הוא עצמו. דבר לא יכול היה להמחיש זאת בצורה משכנעת יותר מאשר הטיפשות הגרוטסקית של מילותיו האחרונות. ... נוכח פני המוות, הוא מצא את הקלישאה שמשמשים בה בנאומי הספד. בצל עמוד התלייה, היתל בו זכרונו בפעם האחרונה; הוא היה במצב של 'התרוממות רוח', ושכח שזו היתה ההלוויה שלו"⁸⁹.

ואז ארנדט, הכורכת מחדש, במחווה אחרונה, את הזיכרון והלשון בבחינת תנאי להיעשות לסובייקט, ובמקרה הזה לעמידה בפני המוות של עצמך, בפני חרדת המוות שאייכמן מוסח דעת אפילו ממנה, מעידה: "היה זה כאילו סיכם באותם רגעים אחרונים, את הלקח שלימד אותנו השיעור הארוך הזה ברשעות האדם – עד כמה מבעיתה, בלתי ניתנת לביטוי במילים או במחשבות, היא הבנאליות של הרוע"⁹⁰. הנקודה השנייה, המופיעה באחרית הדבר, משארנדט מתמודדת לראשונה עם הפולמוס שפרץ, ושבה להופיע הן במכתביה והן במבוא לחיי הרוח, היא ההטעמה כי לא מדובר בתיזה או בדוקטרינה. "כשאני מדברת על הבנאליות של הרוע, אני עושה זאת אך ורק ברמה עובדתית, ומצביעה על תופעה שהזדקרה אל מול עינינו במשפט... אפשר לומר, בלשון הדיבור, שפשוט לא היה לו [לאייכמן] מושג מה הוא עושה"⁹¹.

ארנדט מבקשת כל העת, למעשה, להראות את הבנליות, את פניה החיזוריים והמוסויים במפגיע, את האופנים שבהם היא מתגלמת, ופחות להסבירה, קל וחומר להציג תאוריה כוללת לגביה. יתר על כן, היא בוחרת במושג נגיש, יומיומי, פשוט, שבנוהג אינו מעורר אליו שום תשומת לב, מושג המתמוזג אפוא לגמרי עם מה שהוא בא לציין, המקיים כשלעצמו אותו מתח חסר פרופורציה בין זמינותו וזילותו לבין המפלצת שעליה הוא מורה. היא מגיעה אליו לבסוף, כלפסיאודו-אפוחיאזזה כיוון שאין אפוחיאזזה, כיוון שיש "אין-אפוחיאזזה": בנליות. סתם כך. וזאת, רק לאחד שפרשה אחד לאחד את גילווייה של הבנליות, קודם כול ובאופן שולט את גילווייה הלשוניים. נוכח הצטברות כמותית זו של כללי "לשון נקייה", לשון סגי נהור, קלישאות וניבים נבוכים, המתגלה לבסוף כאיכות שונה לחלוטין וחסרת תקדים של דיבור, ארנדט מצביעה על הזיקה האינהרנטית לטעמה בין הבנליות הלשונית לבין הבנליות של הרוע. היא פותחת כאן כר נרחב ועשיר למחשבה שטרם עובד, אף לא על ידה. שכן, בנליות לשונית אינה מוליכה לאלתר לרוע. היא יכולה להישאר בגבולות הקלישאה – ובהרחבה, ההאחדה, התיקנות, המוגונוניות – שנוזקה ליכולת השיפוט

89 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 262.

90 שם, בע' 263. "זה בוודאי לא יכול להיות רגיל שאדם הניצב מול המוות, ויותר מזה, עומד ממש מתחת לגרדום, לא מצליח לחשוב על דבר מלבד מה ששמע כל חייו בהלוויות, ושהמילים הנעלות' האלה מערפלות בשבילו לחלוטין את ממשות מותו", שם, בע' 299.

91 שם, בע' 298.

אינם זניחים, אך עדיין מבלי להידרדר לרוע הטוטליטרי. הבחילה מאת סארטר, למשל, להבדיל מן הנובלה המסקנית יותר "ילדותו של מנהיג", נמצאת אמנם באיזור המסוכן של ההונאה העצמית של הבורגנות האנטי-דרייפוסארית, ובכל זאת אינה גולשת לבנליות של הרוע⁹². דומה כי זהו המודרניזם המובחן של ארנדט, המודרניזם ההומניסטי שבבסיס הדו"ח, הקובע קטגורית כי הולדת הסובייקט בלשון, בדיבור, במשל; הקובע כי אפשר וכי ראוי לעמול על הדמיון/לשון, והמודע לכך שבנקל אפשר לוותר, לא להשגיח, להניח להם, להצר אותם, אף לבטלם לגמרי בפני מה שניתן. ברנע מסוים, שאינו בר-חיזוי, ובשל מכלול נסיבות מבניות והיסטוריות, שאותן תיארה וביארה בהרחבה במקורות הטוטליטריזם, מתאפשרת המפלצת. ארנדט לא ניסתה מעודה, וחבל שכך, לערוך סינתזה בין תפיסת הלשון בדו"ח לבין הפרספקטיבה הסוציו-היסטורית והפנומנולוגית שהציגה בחיבורה הקודם.

ארנדט רוקמת, אם כן, חוטים, ונשמרת מתאורטיציזה. הזיכרון והלשון שבים לעלות כגורמים המכוננים את האפשרות הנתונה להיעשות לסובייקט: לעצמי ולציונלי, המתקיים בין אחרים, בתוך ריבוי, והלוקח אותם בחשבון, כנגד עצמי מגולל, שגם בפרהסיה אינו רואה אלא את עצמו. המופעים הבנליים של הלשון קשורים מניה וזיה בהתכנסות גמורה בעצמי. "הבעיה לא היתה איפוא לגבור על מצפונם, אלא על החמלה החייתית המתעוררת בכל אדם נורמלי לנוכח סבל פיזי. התחבולה שהימלר נקט בה... היתה פשוטה ביותר, וככל הנראה גם יעילה מאוד; הוא הסב את האינסטינקטים האלה, והיטה אותם כלפי האיני. וכך, במקום לומר: איזה דברים נוראים עשיתי לאנשים! יכלו הרוצחים להגיד: איזה דברים נוראים נאלצתי לראות תוך מילוי חובותי, וכמה העיק התפקיד הזה על כתפי!"⁹³ לשון כזבת, או מה שארנדט מכנה לא אחת הונאה עצמית (וקושרת לה אפיונים סארטריאניים מובהקים), תלויה בשימת העצמי הפרטי, הכפוף לעצמי הקיבוצי והמתגלם בו, במוקד. שכן, לתפיסתה, מדובר בהיפוך גמור של חללי הקיום והעולם, בחבלה רדיקלית במצב האנושי, היינו, בהעתקה של סדר ההכרח, הנוהג בחלל הפרטי, לחלל הפוליטי, ובקונפורמיזם מוחלט ל"תביעותיו" של הפוליטי תוך כדי מחיקה עצמית פרדוקסלית.

92 ד' פ' סארטר הבחילה (מהדורה ראשונה, תשל"ח) (תורגם על ידי ה' לור). ראו ביקורו של ווקנטן במרואן העירה בוביל, שם, בע' 92-105, ההרה בצלילים המבשרים את ויש.
אליזבת יאנג-בריל מספרת כי ארנדט הכירה את סארטר בשנותיה בפריס, כשפקדה את הסמינר של קרוב, אך לא נוצרו ביניהם קשרי ידידות. עם זאת, ארנדט שבה ומתייחסת לסארטר בחיבורים שונים, החל ממסה מוקדמת על האקזיסטנציאליזם הצרפתי (1946) ועד לחיי הרוח. אם בחיבור "על האלימות" סארטר נתון לביקורת על ההקדמה שכתב לספרו של פאנון, שארנדט ראתה בה גלורייפיקציה מרחיקת לכת של האלימות, הרי שהרומן הבחילה מהווה לדידה את יצירתו הפילוסופית השלמה ביותר. היא שבה, במקוטעין, להתייחס להיבטיו הסוציולוגיים והמטפיזיים (הונאה עצמית, אינטגרציה חברתית, מהגנות, עורף, אבסורדיות וחירות). ראו: H. Arendt, "L'existentialisme Français" *La philosophie de l'existence et autres essais* (Paris, 2000).

93 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 115.

עצמי לא רלציונלי, כזה שמשוכפל בקולקטיב ומשתקף בו מבלי שהוא מקיים אתו יחסי גומלין, הוא עצמי הקולט את ההתרחשויות העולמיות הפוליטיות-היסטוריות כחלק מן המהלך האורגני, הטבעי – ומשום כך גם ההרסני – של הדברים. הוא משתעבד לאלתר מבלי להתערב⁹⁴. "אייכמן היה צריך רק להיזכר בעבר כדי להיות בטוח שהוא אינו משקר ושאינו מוליך את עצמו שולל, כיוון שבינו ובין העולם שפעם חי בו שררה הרמוניה מושלמת. והחברה הגרמנית, על שמונים מיליון בניה, הייתה גם היא מוגנת מפני המציאות ומן העובדות בדיוק באותם אמצעים, אותם הונאה עצמית, שקרים וטיפשות, שנשאר טבועים במנטליות של אייכמן... הנוהג של הונאה עצמית נעשה כל כך שכח, כמעט תנאי מוסרי הכרחי להישרדות⁹⁵... במשך המלחמה, השקר בעל ההשפעה הגדולה ביותר על העם הגרמני היה הסיסמא "המאבק הגורלי של העם הגרמני", שנטבעה על ידי היטלר או גבלס, והקלה על ההונאה העצמית בשלושה אופנים: ראשית, היא רמזה שהמלחמה לא היתה מלחמה; שנית, שהגורל פתח בה, ולא גרמניה; שלישית, שזו היתה שאלה של חיים ומוות בשביל הגרמנים, שהיו חייבים להכחיד את אויביהם או להיכחד"⁹⁶.

האפיון האחד המוצע לבנליות דרך התבוננות בלשון של אייכמן הוא, אפוא, בלבול גמור, היפוך ממש, של חללי הקיום. אם הנאצים המתחכמים ממנו יצרו במזיד לשון כוזבת, הרי שאייכמן כמו "נולד לתוכה", נטמע בה כליל, וחי את כל מה שמתחולל סביבו בכל חלל ובכל מישור כאילו היה ה"עבודה שלו". אין לו עולם או חלל פומבי שעמו הוא בא במגע. אין ביכולתו להכיר אפוא במשמעות ה"עבודה" שהוא עושה ובתוצאותיה. במונחי המצב האנושי, מדובר ב"חיה עובדת", שאף אם היא מייצרת ככלות הכל גופות ומשנה סדרי עולם, היא אינה מאבדת לרגע את האופק המצומצם של ראייתה ("בורותו המוחלטת בכל מה שלא נגע ישירות, מבחינה טכנית ומינהלית, למשרה שלו")⁹⁷. ארנדט אינה חדלה לכן להטעים את צרות הפרספקטיבה של אייכמן. באחד מן המשפטים הנוקבים ביותר בדו"ח היא כותבת: "מה שמבחינתו של היטלר, ההוגה היחיד, הבודד של 'הפתרון הסופי'... היה אחד היעדים העיקריים של המלחמה, שיישמו קיבל עדיפות עליונה מבלי להתחשב בשיקולים כלכליים וצבאיים,

94 ארנדט מעלה בהקשרים רבים את שאלת הסכנה שמציבה הרובוטניזציה של ההכרה המחשבת מבלי לחשוב לחברה הדמוקרטית, ובמוכן זה רואה רציפות בין הנטייה לקטפורמיזם בין המלחמות בחברות קדם-טוטליטריות לבין נטייה זו בעולם של אחר המלחמה.

95 "אידאל ה'קשיחות' [הנאצי], למעט אולי במקרה של כמה בריונים מטורפים למחצה, לא היה אלא מיתוס של הונאה עצמית, שהסתיר כמיהה חסרת מעצורים לקטפורמיזם ככל מחיר". ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 184; "8 במאי 1945, התאריך הרשמי של תבוסת גרמניה, היה מכריע לגביו בעיקר מפני שתפס שמעתי ואילך יהיה עליו לחיות מבלי להיות חבר בגוף כלשהו. 'חשתי שאיאלץ לנהל חיים ללא מנהיג, חיים אישיים קשים. אני לא אקבל הנחיות מאף אחד, לא יעבירו לי שום פקודות או הוראות, לא יהיו שום תקנונים מחייבים שאפשר להיוועץ בהם – בקיצור, חיים שכמותם לא ידעתי עד כה השחרעו לפני", ראו שם, בע' 41.

96 שם, בע' 61-62.

97 שם, בע' 63.

ומה שמבחינתו של אייכמן היה עבודה, על השגרה היומיומית שלה, העליות והירידות שלה, היה מבחינת היהודים סוף העולם, פשוטו כמשמעו⁹⁸. לעתים, בבואה לתאר היבט זה בבנליות של אייכמן, ארנדט מפעילה את נשק הדה-בנליזציה, דהיינו הסירוב לסמכות, או מוטב הבו לסמכות. כמות שהיא כותבת בחיבורה "על האלימות", סמכות מניחה הכרה. מי שמתבקש לציית לה ולכבדה, אינו אמור לשאול קושיות, והסמכות מצדה אינה נדרשת לאמצעי כפייה כדי לשכנעו. משום כך, אויב הסמכות הוא הקלס, והדרך הבטוחה לערערו היא הצחוק. הטכניקה הזו חוזרת פעמים רבות בדו"ח, כאשר מופעי הבנלי מוסמכים להתנגדות, לדה-בנליזציה על ידי הכותבת. צחוקה של ארנדט או ה"טון" שלה היו לעניין מובלע ומפורש בפולמוס שלאחר הפרסום⁹⁹. יש להבין את תפקידו המכריע לדידה הן בהצגת הבנליות והן בערעורה, לנוכח החשיבות (תמיד מן הפריזמה המודרניסטית-הומניסטית) שהיא מייחסת ל"היסטוריה נוגדת מציאות", לאפשרות ההולדת, לכך שיכול היה להיות אחרת, לכך שאפשר שיהיה אחרת. באופן זה מתארת ארנדט, למשל, את מעורבותו של אייכמן במשא ומתן הפנטסטי על "דם-תמורת-סחורות", את המיקוח על התערף שיש לשלם עבור הצלת חיי יהודים בעסקאות בכר עם קסטנר: "התנהלה מיקוח משמעותי על התערפים, ונראה שבשלב מסוים גם אייכמן היה מעורב בכמה דיונים ראשוניים. כמצופה ממנו, המחיר שנקב היה הנמוך ביותר, רק מאתיים דולר ליהודי – לא מפני שקיווה להציל יותר יהודים, כמובן, אלא מהסיבה הפשוטה שהוא לא היה רגיל לחשוב בגדול"¹⁰⁰. הצחוק, צחוקה של ארנדט, הוא לפרקים עניין של תוספת מילית ותו לא: "הוא אפילו קרא עוד ספר"¹⁰¹.

אפיונה הנוסף של הבנליות, העולה מציטוט שהבאנו קודם לכן בנוגע ל"כללי הלשון", נעוץ בכך שהיא עלולה להיות "מושרשת עמוק", משום שהיא מתעבה והולכת. הכמות של גילויי הבנליות הופכת לאיכות בפני עצמה, ל"בנליות" בכבודה ובעצמה. אכן, ארנדט יכולה לומר רק בסוף הדו"ח כי מה שראינו עד כה, בכמות שהתגלגלה באיכות, שהמשיכה בתורה להצטבר וחזר חלילה ושוב בלי הרף, היא ה"בנליות" של הרוע פשיטא, ולהתעקש על כך שהיא נותרת ברובד התיאורי, ללא המשגה, ללא תאוריה. הבנליות הייתה לאיכות, הגדלה מבחינה כמותית כל הזמן, מבלי לחדול, מבלי שאיש יבלום אותה. כי זה מה שנדרש לדעת ארנדט. איש, אישה, אנשים, שיבלמו. המפלצתי, שאחר הבנתו אנחנו חותרים, שוכן בסחף נטול סכר זה בין המספר הצומח של גילויי ה"בנלי" הבלתי נדלים לבין ה"איכות" החדשה של

98 שם, בע' 162.

99 "העובדה שטון הקול הוא בעיקר אירוני נכונה לגמרי", אמרה ארנדט לגוס בריאיון: "טון הקול במקרה זה הוא באמת האדם. כשאנשים מוכיחים אותי על שהאשמתי את העם היהודי, זהו שקר דוני ותעמולה ותו לא. עם זאת, טון הקול מהווה התנגדות נגדי באופן אישי. ואיני יכולה לעשות דבר בעניין", ארנדט (2000), לעיל הערה 23, בע' 16.

100 ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 152.

101 שם, בע' 50.

הבנלי. ככלל, יש לשים לב שהמילים "רדיקלי" ו"רדיקליות", שמוקיעה של ארנדט חיפשו בפאניקה ובדעתנות, אינן נעדרות מן הדו"ח. אדרבא, הן פזורות הרבה יותר מן השימוש הנדיר במילים "בנלי" ו"בנליות". הבנליות אינה נעדרת, לדעת ארנדט, רצינות או חומרה או אפילו פנטיות. היא אינה מרציאה כלל ועיקר את התכונות הללו, שעה שאיש אינו מערער או מצחק על חוקי המשחק. ארנדט חוזרת ומתארת "משאים ומתנים" כביכול, פגישות, החלטות וויכוחים הנשלטים על ידי לוגיקה מוחלטת ובלתי מעוררת. אייכמן לדידה הוא בפירוש נאצי "רדיקלי". הבנליות שלו היא רדיקלית, קיצונית בתכלית. היא אינה מתונה¹⁰². היא מושרשת כה עמוק, שאין ביכולתו להתגבר עליה. כשאיכמן מזהיר שהוא מוכן להישפט בפני בית משפט ישראלי במילים: "אני רוצה לחיות סוף-סוף בשלום עם עצמי"¹⁰³, הוא – וארנדט המצטטת אותו – לרגע קט יוצרים את הרושם שלמד לדבר, שלמד לחשוב, שהלוא לפי התפיסה הסוקרטית שמאששת ארנדט בחיי הרוח, חיי חשיבה מתגלמים באפשרות לקיום בצוותא הרמוני של עצמי רפלקסיבי, של "שניים-באחד"; ומשמע על רגש האשמה בקרב צעירים בגרמניה, הוא מגיב: "רצייתי לתרום את חלקי בהסרת עול האשמה מעל הנוער הגרמני, כי הרי בסופו של דבר, האנשים הצעירים האלה חפים מכל האירועים... ומהמעשים של הוריהם בתקופת המלחמה האחרונה"¹⁰⁴. אך ארנדט מוסיפה בפסקנות וללא שהות: "מובן שכל אלה לא היו אלא דיבורים ריקים. מה מנע ממנו לחזור לגרמניה מרצונו החופשי ולהסגיר את עצמו?" הלשון מנצחת את האדם המביס את הלשון. היא מוליכה אותו שולל והוא מוליך שולל את עצמו ואת האחרים. "דיבורים כאלו גרמו לו תחושת התעלות, ואכן, הודות להם הצליח לשמור על משהו קרוב למצב רוח מרומם במשך תקופת שהותו בכלא הישראלי... הייתה מידה מסוימת של אמת מאחורי הדיבורים הריקים". מעגל הקסמים או העוועים בין הלשון לבין האדם – כלום עורנו מאפשר לקבל את התיחום שארנדט עורכת בין שפיותה של הראשונה לטירופו של

102 ראו, למשל, שם, בע' 168, 196, 200, 202, 225. מובניה של המילה "עומק" אצל ארנדט אינם מתלכדים תמיד עם אלו של המונח "מושרשות" או רדיקליות. "אנו בסכנת שכחה", היא כותבת בכין עבר לעתיד, "ונשיה מעין זו – בנפרד למדי מן התכנים עצמם שאפשר שיאבדו – פירושה שמבחינה אנושית נמנע מעצמנו ממד אחד, את ממד העומק בקיום האנושי. שכן, זיכרון ועומק הם היינו הך, או מוטב, איש אינו יכול להגיע לעומק אלא דרך הזיכרון", שם, בע' 94. המילה "בנליות", יש לציין, מופיעה במקורות הטוטליטריים בהקשר של תיאור החתירה של משטרים טוטליטריים לטרנספורמציה של טבע האדם באמצעות מחנות הריכוז הפועלים כמעבדות. "סבל אינו העניין, גם לא מספר הקורבנות. הטבע האנושי כשלעצמו הוא העומד על כף המאזניים, וגם אם דומה כי הניסויים הללו מצליחים לא לשנות אדם אלא רק להרסו, על ידי יצירת חברה שבה הבנליות הניהיליסטית של אדם-לאדם-זאב מתממשת בעקביות, יש לזכור את גבולותיו ההכרחיים של ניסוי הדרוש שליטה כוללת כדי להראות תוצאות מסקניות", Arendt *supra* note 18, at p. 459.

103 ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 251.

104 שם, בע' 253.

האחרון? רק אם אנו קרובים לאנתרופולוגיה ההומניסטית המונחת ביסוד הפרויקט שלה מראשית ועד אחרית.

4.3. המשפט, העדים והדה-בנליזציה

אישה יושבת בבית משפט. מדוע אישה? כל אדם. כל אדם יושב בבית משפט. לפחות פעם אחת בימי חייו, לפחות כצופה. מבטו חולף על פני הקהל, השופט, הנאשם, הפרקליטים, האולם, הנברשות. אוזניו כרויות ואילו הקשב שלו צף, מרוכז ביותר ומבוזר ביותר, רגיש, חד וסלקטיבי. משהו מושך את תשומת לבו, הוא נתקע, משהו אותו מעט בינו לבינו, ההליך ממשיך ממילא, הוא ידביק אותו עוד מעט קט, ומתחיל שיח פנימי, ויכוח ומיקוח והתחשבנות והתרגשות, קפיצות והתרוצצויות, ושוב יציאה החוצה ושוב התכנסות פנימה. אישה ואיש. בבית המשפט, בקולנוע, בהצגה, בטיפול, בטקס, בעבודה. אפילו במשפט אייכמן. זה התחיל ככה.

”בית המשפט: מילים אלה הנשאגות מפי שמש בית המשפט במלוא גרונו מקפיצות אותנו על רגלינו בהכריון על בואם של שלושת השופטים, שנכנסים אל אולם בית המשפט מכניסה צדדית, גלויי ראש, בגלימות שחורות”¹⁰⁵.

למותר לציין שארנדט יכולה הייתה לבחור בפעלים אחרים. היא בחרה ב”לשאוג” וב”להקפיץ”, מפעילה את נשק הגיחוך על הסמכות במלוא העצמה, הרחק מחומרתו של האירוע. לכאורה. כיוון שהגיחוך חמור ואינו אקראי או גחמני. הוא מסיט את המבט הצדה ומציע ללא כחל ושרק ומשוא פנים מסגרת אחרת לחוות מחדש, לקרוא מחדש במשפט ירושלים. לא מן הלב, תרתי משמע. מנין אפוא? שכן, שומה עלינו לשאול במלוא הרצינות האם ”לא מן הלב” הזה הוא לאלתר חסר לב ועיקש לב. הוא בוודאי איננו מוג לב.

לשאוג זהו הטון, הפעם לא זה של ארנדט המדווחת, אלא תחילה של מה שהיא שומעת, בין יתר הקולות. והיא אינה שומעת, מסתמא, מילים הנאמרות בקול רם מאוד. היא שומעת שאגה. ”ההליך מתרחש על במה בנוכחות קהל, ושאגתו האדירה של השמש בתחילת כל ישיבה יוצרת אפקט של מסך עולה”¹⁰⁶. הדפים הראשונים של הדו”ח מלאים בסוגריים, הנשזרים בין מילות פתיחה ואמרי שפר, ציטוטים נשגבים, ויוצרים מתח חריף בין רמות שונות של שיח, בין הפתוס לסערה שמתרגשת בתוכה, שאינה פחות הרת פתוס אבל ממין אחר. בסוגריים מתפרצת הסערה ברגעים הכי חגיגיים, הכי מתועלים, הכי מנוהלים, כולנו מכירים את זה. היא עלולה להתענות, לקחת אותנו הלאה, אל החלום בהקיצן, אל זיכרון, אל איזה קיבעון שמנקר, אל דלת

105 שם, בע' 11.

106 שם, בע' 12.

צדדית. היא מקבלת דומיננטיות בלתי נסבלת. אנחנו יכולים לנסות לפקוד עליה לצאת במידה כזו או אחרת של הצלחה או לחלופין, בנתנו דיווח על מה שארע, להרחיקה לגמרי מסדר היום, כמו לא הייתה, כמו אינה חשובה, כל כך פחות חשובה ממה שעומד כאן על הפרק. אך ארנדט לקחה ברצינות גמורה את מלאכת הדיווח, מתן הדין והחשבון. והיא מגישה אותו כמעט כבאנליזה, פרום, פרוץ לכל רוחותיה, לשוליים, לשיחות של חדר מדרגות, לסוגריים אסוציאטיביים, הנפתחים ונסגרים בחוסר מנוחה. דו"ח המתעד אות באות.

מיד בפסקת הפתיחה עולה שאלת הלשון: "הצד הנאשם הדובר גרמנית, כמו רובו המכריע של הקהל, עוקב אחר ההליכים בעברית באמצעות שידור הרדיו הסימולטני, שהוא מצוין בצרפתית, נסבל באנגלית, וקומדיה מוחלטת, לעתים אף לא מובנת, בגרמנית"¹⁰⁷. "הקומדיה" עבור ארנדט, שכבר פגשנו בה, מתרחשת, יש להדגיש, בגרמנית: בשפת האם שלה. שפת האם הזו נמצאת מותקפת מכל הצדדים. היא נרמסה על ידי הנאצים בכלל ואייכמן בפרט. כאן, באולם בית המשפט, היא אינה נרמסת, זו תהיה אמירה לגמרי מוגזמת. רק הזנחה מסוימת, אדישות משהו, טיפול שטחי. בנלי? ארנדט נותנת ביטוי חשוף במיוחד, לא פחות ממה שעולה בריאיון עם גינתר גוס, ליחס הנברוטי, הנואש, לשפת אמה. והמגע המקומם הזה בלשון, החובט בה, מגססה ומדללה ילווה את כל הדו"ח, את מעורבותה העזה במתרחש כמו גם את ניכורה ממנו. כי באשר תפוז היא שבה ונתקלת בחוסר כיבודה של הלשון. גם מצד השמש. לא מוכרחים לשאוג. דומני שאין אלו הערות בטלות כדי לעבור לעניינים החשובים¹⁰⁸.

בין המשפטים התיאוריים המתייחסים לקהל השומעים והצופים בעמודים הראשונים, בולטת האמירה הבאה, שציטטנו לעיל: "האולם היה גדוש 'ניצולים', אנשים בגיל העמידה וזקנים, מהגרים מאירופה, כמוני, שידעו בעל פה כל מה שהיה צריך לדעת, ואשר לא היו במצב רוח ללמוד לקח כזה או אחר, ובוודאי שלא היו זקוקים למשפט הזה כדי להגיע למסקנות משל עצמם. בעוד העדים מופיעים כזה אחר זה, וזוועה מיתוספת לזוועה, הם ישבו והאזינו בציבור לסיפורים שבוודאי לא היו מסוגלים לשאתם בתחום פרטייתם, אילו היה עליהם לעמוד מול מספר הסיפור"¹⁰⁹. ארנדט אינה מרבה לכתוב בגוף ראשון, לא כל שכן להכניס עצמה לתוך "אנחנו" באופן מובהק מעין זה. פירושו של דבר, שלפחות כאן, בהתחלה, היא רואה עצמה

107 שם, בע' 11.

108 חקירות היסטוריות ופנומנולוגיות המתחקות אחר מובנים של מונחים, היחסים ביניהם, שאליות, תרגומים, תרגומים שגויים, חוסר הבנתה או כלבול בין מושגים (למשל, עצמה-חוק-כוח-סמכות-אלימות), ושיקול מחדש של מושגים שמצבים היסטוריים ללא תקדים הופכים אותם ללא רלוונטיים – הן בדיבור היומיומי והן בשיח המלומד – מלווים את ארנדט לאורך כל יצירתה.

109 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 16-17.

כחלק מן הקהל, ואינה נוטלת מרחק¹¹⁰. אף על פי כן, היא בוחרת לערן את התמונה בשני אופנים, על אף שהתוספות שלה אינן ברורות לפי שעה ותובעות, למעשה, את קריאת הדו"ח כולו, הפעם מנקודת המבט הצופה בעדים. ארנדט נותנת את המילה "ניצולים" במרכאות כפולות, להבדיל מן המילה "מהגרים". מאוחר יותר תסיר את המרכאות: "(תשעים מתוכם היו ניצולים במובן החמור של המילה, כאלו ששרדו את המלחמה בצורה זו או אחרת של שבי בידי הנאצים)"¹¹¹. דומה אפוא שכשהמילה מופיעה במרכאות היא מורה על מובן כולל יותר, ואילו במובנה החמור ארנדט ודאי אינה ניצולה. לבסוף מתחולל שינוי נוסף. שוב מופיעה המילה "ניצולים" במרכאות. "התהלוכה" של העדים החלה "בשמונה עדים מגרמניה... אך הם לא היו 'ניצולים'; הם היו פקידים יהודים חשובים בגרמניה וכעת בעלי עמדות חשובות בחיים הציבוריים בישראל, וכולם עזבו את גרמניה לפני פרוץ המלחמה"¹¹². אם אמת המידה היא עת עזיבת גרמניה, הרי שארנדט עצמה אינה ניצולה, לא במרכאות ולא מחוץ למרכאות¹¹³. מה קורה כאן? מה קורה לה? מדוע נפער המרחק כה בנחישות, כה בתקיפות? אפילו ובפרט אם אין זו "אלא" פליטת קולמוס? תחת הכותרת "שמש שחורה" ניסנו כבר לכרר את השאלה מצדה החווייתי. הבה נשוב לדון בה כעת מן הפן הלשוני. נתבונן בעניין הנוסף שארנדט מעלה כאן, במשורה. שכן, ללא ספק, זוהי עננה כבדה, הרובצת על הדו"ח ועל הקריאה בו. דוכן העדים מאפשר לקיים דיבור בצוותא בין ה"ניצולים", היינו בין הניצולים במובן הרחב לבין עצמם. זוהי זכות שלא הייתה נתונה להם, שאינה נתונה להם ברשות הפרט. ארנדט הכירה חברתם של ניצולים. היא אומרת כאן משהו אינטימי ביותר, כואב ביותר, על יכולת המשא שלהם, אולי גם שלה. לא מדובר בעימות עם הדור הצעיר או עם הצברים שאינם רוצים לשמוע. מדובר בצוותא של הניצולים, באי-היכולת שלהם לספור סיפור ולהאזין לסיפור פנים מול פנים, ובאפשרות העילאית שנפתחה בפניהם כאן, עילאית מאחר

110 הקהל עתיד להשתנות במהלך המשפט וארנדט תדווח על כך, כמו גם על תגובותיו למתרחש. ראו שם, בע' 130, 133.

111 שם, בע' 233.

112 שם, בע' 234.

113 סוגיית המרכאות הכפולות חשובה ביותר למעקב אחר התגוללות הדו"ח. אחת הסוגיות שהציתו את הפולמוס היתה כזכור קשורה בתפקיד שמילאו המועצות היהודיות. לו רק לא אמרה, ובאסרטיביות כזו, "האמת כולה היתה", שם, בע' 134. יש לשים לב, עם זאת, שעשר שורות למעלה מופיע הנוסח השגור של השבועה המשפטית לאמר את "האמת, כל האמת ורק האמת". בניסוח החוזר של ארנדט, פעמיים נוספות למעשה, היא משחררת את הנוסחה מכבליה באופן מודע לחלוטין, כדי לתת לה תקפות אחרת, ללא הסוואה טקסית. היא מודעת לכך שהיא חורגת כאן מן השאלה המשפטית לשאלה אחרת, כמות שנוהגים כולם במשפט הזה, ומנסים בתוך כך לשווא לתחם. מבחינה תכנית, הדברים שהיא כותבת בדבר "הטוטאליות של ההתמוטטות המוסרית שהנאצים חוללו בחברה האירופית המהוגנת – לא רק בגרמניה אלא כמעט בכל הארצות, לא רק בקרב הרודפים אלא גם בקרב הקורבנות", שם, בע' 135, עולים בקנה אחד עם העמדה שהיא מציגה במקורות הטוטליטריים.

שמדובר, לתפיסתה של ארנדט, כאמור, בערכים המבנים את החלל הפומבי, את המרחב הפוליטי. כלומר, בתחילת המשפט, לפחות, היא לגמרי מתמסרת, כך נדמה, ל"פוליטיזציה" זו, השונה לזו של התובע או ראש הממשלה ה"מדבר מגרוננו"¹¹⁴. היא מתמסרת לסיפורי העדים וייתכן שהיא אפילו מלאת ציפיות. לא כדי להפיק לקחים ולא כדי להרבות דעת. בעבור מה אפוא? כיצד היא מצפה או סבורה שיש לדבר על הזוועה? האם היא מתאכזבת? ממה בדיוק? מהו הפרויקט הלשוני המתקן שלה? האם אפשר להבינו? האם אפשר לקבלו?

כשם שבנליות ציינה או תיארה דלות לשונית ואי-יכולת סיפר, חריגה מבנליות נעוצה ביכולת סיפר. ללשון ולאופן שבו היא מעתיקה את הדובר מסדר החוויה המיוסר והפרטי בתכלית לסדר ההופעה הפומבית והתקשורת עם אחרים, ארנדט מעניקה משמעות אסתטית, פוליטית, היסטורית ומוסרית. אבל להמללה יש, בראש ובראשונה, כמות שמשמע מן המוטו המצטט מאיזק דינסן, שארנדט בחרה לפרק "פעולה" במצב האנושי¹¹⁵, משמעות קיומית ותרופיטית¹¹⁶. ארנדט מצפה, כפסיכואנליטיקאית תובענית ביותר, אולי חסרת סבלנות, ודאי לא ראלית, לעיבוד הניסיון ללא שיירים. תובענית ביותר ולא ראלית לנוכח הדרו"ח שלה עצמה, השואב את חיותו, תוקפו, אנושיותו ובינתו מן היחס בין הטקסט למאמריו המוסגרים, ממה שמכונן את "גוף" הטקסט, ממה שירצא לעתים מכלל שליטה. כך, למשל, ובאופן המעלה חיוך על השפתיים: "הדיווח הנקי ביותר והברור ביותר נמסר מפיה של צביה לובטקיין-צוקרמן, היום אשה כבת ארבעים, עדיין יפה מאוד, משוחררת לחלוטין מרגשות או מחמלה עצמית; העובדות שמסרה היו מאורגנות היטב, והיא תמיד היתה בטוחה בנקודה שרצתה להבהיר"¹¹⁷. אכן. מול הלשון המושחתת והבנלית, ניקיון ובהירות; מול ה"התעלות" או הפתוס שאינה יכולה לשאת, חריגה מן הפסיכוסומטי רתמנא לצלן אל ה"מי" הצלול של הדוברת. אבל בכך לא סגי. אישה אחת, שכבר אינה בת ארבעים, צופה מסוקרנת, נעורה, מתפעמת, מחמיאה, באישה אחרת "כבת ארבעים", שעודנה... וגם מורדת וגם גיבורה וגם מושלת בלשונה.

"הסיפורים שהוא שומע מאנשי הכפר כושלים מלעורר בו אותה תחושת פחד ורדף שהם מתאמצים לטעון בהם, והמקנה להם סגולה פיוטית זרה זו הנפוצה כל כך

114 חשוב לתקן את הדימוי שהשתרש כאילו ארנדט מלאה טענות ומענות בנוגע לתובע ורואה בו אך ורק את שופרו של בן-גוריון. גם אם ללא ספק ביקורתה חריפה (שם, בע' 129-130, 177, 218, 221, 224, 229, 233), היא אינה נמנעת כלל מלפרוש את סגולות התערבותיו במהלך המשפט: "הטרגדיה, כפי שהאוזנר השכיל לציין, היתה בדיוק שהיהודים לא הוכרו על ידי הנאצים כלוחמים, כי אילו היו מכירים בהם ככאלה הם היו שורדים, במחנות של שבויי מלחמה או במחנות הסגר אורחיים", שם, בע' 131; "התביעה, שביססה את טענותיה על סבל שתואר ללא שמץ הגזמה, הגיבה בהגומה מעבר לכל היגיון וסבירות [ביחס למשקלו הסגולי של אייכמן בפיתרון הסופי]", שם, בע' 220.

115 H. Arendt *The Human Condition* (Chicago, 1968) 175

116 במסתה על לסינג כותבת ארנדט, עם זאת, כי סיפור אינו פותר בעיות ואינו ממתק סבל.

117 ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 130.

בסיפורי העם של עמים משועבדים. ומאחר שאינו יכול ליטול חלק בהרגשה זו, אין הוא יכול לעולם להיות באמת אחד מהם". כך כותבת ארנדט ב"מסורת החבויה" על "ק." של הטיירה. הפיגורה של ק, שארנדט כוללת, כאמור, בין אפשרויות ההתבוננות ויכולת הארטיקולציה הסיפורית (שלה), חושפת את מרכיב חוסר הדמיון שבדמיון העממי. היא אינה חרשת לאוטנטיות המבע העממי, או לחוס ולסולידריות שהוא מניח ומטפח באחד, אך בה במידה אינה מקלה ראש במחיר, התנוונות, אבדן חוש כיוון, מחיקת עולם. הניכוס של "ק." לדו"ח, בבחינת צופה החותר בעקשנות לייצג, לחשוף, לנתח ולבקר ויתר על כן להפוך את הלשון עצמה לאירוע, הוא המעורר כעת באנשי הכפר ובצאצאיהם מבוכה ומצוקה. משום שהיא בתוך, מחוברת עד דק ואירונית, סמוכה ונוכחיה, ניגעת וחסרת רחמים¹¹⁸. משום שהיא נפרדה, ובצאתה מדיכאון חזקה יותר, יציבה יותר, נבונה יותר, לכאורה, לא הוריש לנו כל "תאוריה של פרידה". כלום יש תאוריה כזו? כלום אפשר ללמוד כיצד? כלום ידעה? ככלל, כתיבתה של ארנדט, עניין הדורש עיון עצמאי, אינה כתיבה "עקבית" במובן המקובל. היא מתרחשת בהווה החי, מפגינה לראווה את תהליך הפקתה, טווה חוטים ופורמת לאלתר, משמרת את הספונטניות של הכותבת, את חיבוטיה, היסוסיה, דבקותה בשאילה. לעתים נראה שהיא מפגיעה אפילו את עצמה, ואינה נרתעת מלנצור את רגע ההפתעה בתוצר המוגמר. ואזי שוב, עוד נספח, עוד אחרית דבר, עוד רביזיה, עוד מבוא. הדקונסטרוקציה המוחלטת הזו, שאין לה אח ורע, מוצאת את כיטייה בדו"ח. "הליכתם [של השופטים] אינה מעושה, תשומת לבם החמורה והדרוכה, שמתקשחת באופן גלוי בהשפעת הצער העמוק בהאזינם לסיפורי הסבל, היא טבעית"¹¹⁹. עמודי הפתיחה. ואילו הלאה, הלאה, הפעם דרך שימוש תכוף במטבעות לשון במרכאות כפולות או בציטוטים מקוטעים, היינו בטכניקה המשרתת את ארנדט-הצופה, כמעט לכל אורך הדרך, להרחקה: "התביעה ... היתה נתונה לחץ ניכר מצד ניצולי השואה הישראלים, שהם כעשרים אחוז מאוכלוסייתה הנוכחית של המדינה. הם נהרו בספונטניות אל רשויות המשפט וגם אל יד ושם, שנתבקש רשמית להכין חלק מן הראיות הכתובות, והציגו את עצמם כעדים. המקרים הגרועים ביותר של 'דמיון

118 "הישג מוסרי עצום בחינוך האומה לחשבון היסטורי גדול", כתב גרשום שלום במסתו "אייכמן", המערערת עם זאת על הרצאה להורג. בתוך דברים בנו (1975) 118. במכתבה שלום, שמקטע ממנו צוטט לעיל, אומרת ארנדט – הרי המשפט במלואו: "תמיד ראינו את היהודיות כאחד הניתנים העובדתיים של חיי שאינם נתונים במחלוקת, ומעולם לא היתה לי משאלה לשנות או להתכחש לעובדות מסוג זה. יש דבר כזה כמו הוקרת-תודה בסיסית עבור כל מה שהינו; עבור מה שניתן ולא, לא יכול היה, להיעשות". השורות הקשות שהיא כותבת על היודנראט נפתחות במילים הבאות: "כשביל יהודי, התפקיד הזה שמילאו המנהיגים היהודים בתורכן עמם שלהם הוא ללא ספק הפרק האפל ביותר בסיפור האפל כולו", שם, בע' 126, המשקל של "בשביל יהודי" עבורה נחרץ, שאלמלא כן יכולה היתה לכתוב: "בשבילי". היא עומדת לתאר את התמוטטות הגבולות הברורים בין רופים לקרבנות, אך מתחילה באמירה כי זהוהו היהודית, על משאה ותביעתה, אינה עניין שבהיסוס, אדרבא.

119 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 12.

מפותח', אנשים ש"ראו את אייכמן במקומות שונים שהוא לא היה בהם מעולם", נופו, אבל חמישים-ושישה 'עדים לטבלו של העם היהודי', כפי שכינו אותם רשויות המשפט, נקראו בסופו של דבר לדוכן¹²⁰. "מר האוזנר קיבץ 'המון טראגי' של מעונים, שכל אחד מהם השתוקק שלא להחמיץ את ההזדמנות הייחודית הזאת. כל אחד מהם היה משוכנע בזכותו להופיע בפני בית המשפט. השופטים היו יכולים להתווכח עם התובע, ואף התווכחו אם נכון, ואפילו אם ראוי, לנצל את ההזדמנות הזאת כדי 'לצייר תמונה כללית', אך מרגע שאחד העדים עלה לדוכן היה קשה באמת לקטוע אותו, לשסע עדות כזאת, 'משום כבודו של העד ומשום הדברים שעליהם דיבר', כפי שניסח זאת השופט לנדאו. כי מי הם, מבחינה אנושית, שימצעו ולו מאחד מאותם אנשים להופיע בבית המשפט? ומי היה מעו, מבחינה אנושית, להטיל ספק באמיתות דבריהם בנוגע לפרט זה או אחר, בעוד הם 'שופכים את לבם בעומדם על דוכן העדים', גם כאשר הדברים שאמרו לא היו אלא 'תוצרי לוואי של המשפט'¹²¹ אפילו המילה 'סבל' עוברת טרנספורמציה מן המשפט הראשון ועד לפסקאות המאוחרות יותר. ארנדט מפרשת את מחאתה במונחי הרלוונטיות המשפטית של העדויות, אבל ניכר שהעיקר אינו נעוץ כאן.

עבור מי שעקב אחר המשפט, צפה בתמונות או בהקרנות של קטעים מתוכו אז ולימים, הותירה הופעתו של ק' צטניק רושם בל יימחה. כזה שעם השנים לא נס לחו. ואולם, כאן בדיק, בנוגע ללח ובנוגע ללחה, מרשה לעצמה ארנדט 'מבחינה אנושית' להתערב. נביא את הציטוט כמעט במלואו: "היה נכון בהרבה יותר לעמוד בלחצים הללו [שהפעילו העדים על התביעה]... ולאתר דווקא את אלה שלא התנדברו! כאילו כדי להוכיח את הנקודה הזאת, זימנה התביעה לדוכן העדים סופר, שהיה ידוע משני צידי האוקיינוס בשם ק' צטניק – כינוי עגה לאסיר במחנה ריכוז – מחברם של כמה ספרים על אושוויץ העוסקים בכתי-בושת, בהומוסקסואלים, ובשאר 'סיפורים בעלי תוכן אנושי'. הוא פתח, כפי שנהג ברבות מהופעותיו הפומביות, בהסבר על השם שאימץ לעצמו. אין זה 'שם ספרותי', אמר. 'אני חייב לשאת את השם הזה כל עוד לא יתעורר העולם לאחר צליבת האומה... כפי שהאנושות התעוררה לאחר צליבתו של אדם אחד'. הוא המשיך במסע קטן לעולם האסטרולוגיה: הכוכב 'המשפיע על גורלנו באותה דרך שמשפיע כוכב האפר באושוויץ נמצא שם, מול הכוכב שלנו, זוהר לעבר הכוכב שלנו'. וכשהגיע ליכוכב האל-טבעי שמעל לטבע' שחיזק אותו עד כה, ונעצר לראשונה כדי לנשום, חש אפילו מר האוזנר שיש לעשות משהו בעניין 'העדות' הזאת, ובעדינות רבה, בנימוס רב, הוא קטע אותו: 'אולי יורשה לי להציג לך שאלות אחדות, אם תסכים?' גם אם בית הדין ראה פה הזדמנות להתערב: 'מר דינור, בבקשה, בבקשה, הקשב למר האוזנר ולי'. בתגובה, התעלף העד המאוכזב, שנפגע כנראה עמוקות, ולא

120 שם, בע' 217.

121 שם, בע' 219.

ענה עוד על אף שאלה¹²². בנוגע ללֶח (טענה שתופנה גם כלפי עדותו של אבא קובנר): ארנדט סבורה שק' צטניק אמון על דיבור בפומבי, על "הופעות", וחוזר על מחוותיו, שאינן קשורות אפוא כלל בחלל בית המשפט ובעניינו המסוים. האם שמעה אותו בעבר? האם קראה בספריו? איננו יודעים, אך הביבליוגרפיה העשירה של מקורות הטוטליטריזם אינה מאזכרת אותו. ובכן מה בכך? האם מחווה שחזרת על עצמה מאבדת את תקפותה, את רושמה, את אמינותה? מכל העדים, ובאופן שהנסיקה לגרמי השמים רק מטעימה, קשוב ק' צטניק ביותר לצלילים הסמיוטיים של ניסיונו ומתרגמם. הוא סמוך אליהם ונטמע בתוכם. ההתערבות של השופטים, שאינה נמנעת כנראה, נוכח החלל הסימבולי שבית המשפט מייצג וחרף הגבולות הרחבים שנפתחו במהלך המשפט הזה למתן עדות, ממוטטת אותו אפיים ארצה¹²³. יתור מן החזרה, אף שהיא עשויה לראות בה סימפטום לאי-היכולת לספר סיפור¹²⁴, דוחה ארנדט את ההיטמעות נטולת הכפילות הרפלקסיבית, נטולת הצפייה; כל היטמעות, למעשה, פוליטית, תרבותית ורגשית בניסיון. הדחייה הזו עולה בהקשרים שונים של עבודתה-חייה, החל מן הביקורת על טמיעת היהודי ה"פרונוי", המשך בזיקה המתמזגת אל האחר¹²⁵ וכלה בתהליך ההיעשות לעצמי בסיפור, המבחין את העצמי מן האחרים ובין האחרים. היטמעות גוררת התמוטטות, קריסת מערכות, כבמהלומה אחת. ארנדט אינה מספרת אפוא את כל הסיפור משהיא כותבת מיד אחר כך: "עדות זו הוכיחה שכלל לא פשוט ואפשרי לספר סיפור, ושצריך כישרון מיוחד כדי להבדיל בין מה שקרה למספר הסיפור לפני יותר משש-עשרה ולפעמים עשרים שנה, ובין הדברים שקרא, שמע או דמיין במשך אותם שנים"¹²⁶. שכן, את "התעלף העד המאוכזב" יש להסמיך לזינדל גרינשפן "שניצב זקוף"¹²⁷. זו היא שאינה יכולה, שמסרבת לעמוד בזה. ואת דרכה המשונה אמנם לבקש סליחה ניתן למצוא בסוף הפרק "ראיות ועדויות". בדבריה, דרך העדות של אבא קובנר, על דמותו המופתית של אנטון שמידט ועל אפשרות האור בלב המאפליה, היא עצמה משתמשת במטפורה אסטרוולוגית – קשה לתאר שהתהודה לק' צטניק חמקה ממנה: "מבחינה אנושית אין

122 שם, בע' 233-234.

123 שושנה פלמן מפתחת בהרחבה את הטענה כי משפט אייכמן היה ביטוי לשמירת היסטוריות ולרדיקליזם משפטי בשל הפיכת הקרבנות לסובייקטים בעלי סמכות סמנטית, הקבילה מבחינה משפטית. הייתה זו תפנית חסרת תקדים בתרבות המשפטית לדעתה, בעלת השלכות בנוגע למבנים ולערכים של משפט העונשין הקונבנציונלי.

124 בחיי הרוח היא מדברת על חזרה, אשר במקרים קיצוניים יכולה להנביע מצב רוח קבוע, המורה על הפרעה נפשית: האופוריה של המאניאק או הדיכאון של המלנכולי, שם, בע' 40.

125 H. Arendt & H. Blücher *Correspondance: 1936-1968*, (Paris, 1999).

ראו מכתב לבליוכר מן ה-18 בספטמבר 1937.

126 ראו ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 234.

127 שם, בע' 237.

צורך ביותר מכך, ואי אפשר לדרוש יותר כדי שהפלנטה הזאת תמשיך להיות מקום מתאים לחיים של בני אנוש"¹²⁸.

פעם אחת בלבד, לאורך כל הדו"ח, מצטטת ארנדט סיפור כמעט במלואו, בקושי מתערבת, ומוסיפה פרפרוזות אך במשורה. עשר דקות סיפורו של זינדל גרינשפן כתובות באופן המקרב למירב את זמן הדיבור וזמן הקריאה. זוהי האמירה המפורשת שלה על הסיפור, ומשום כך היא אינה מתוארת או מופשטת לרמה עקרונית. כמו הבנליות, גם הדה-בנליזציה אינה זקוקה לתאוריה. היא מה שהיא, מה שהיא מספרת, מה שהיא מפעילה. "הוא בא לספר את סיפורו, והקפיד לענות על השאלות שהציג לו התובע; הוא דיבר בבהירות ובתקיפות, ללא קישוטים, כשהוא ממעט במילים"¹²⁹. רלציונליות, ניתנות לתקשורת, מילים שמבקיעות דרך לאחר, לאחרים. "הסיפור הזה ארך לא יותר מעשר דקות – הרס חסר טעם וחסר תכלית של עשרים-ושבע שנים בתוך פחות מעשרים-וארבע שעות – וכאשר הוא הסתיים, אפשר היה לחשוב את המחשבה הטיפשית שכל אחד, כל אחד ואחד חייב לקבל את ההזדמנות שלו להעיד. אלא שבישיבות האינסופיות שבאו אחר כך התברר כמה קשה לספר את הסיפור, שלפחות מחוץ לעולמה מהפך היצירות של השירה דרש טוהר נפשי, תום לב מוחלט וצלול, ותבונה שרק צדיקים ניחנו בה. לאיש לא היתה לפני כן או אחרי כן אותה הגינות זוהרת של זינדל גרינשפן"¹³⁰.

ואולם, יש עוד סיפור, כמעין שכבה דקה, כמעט לא מוחשית, המיתוספת לסיפורים האחרים. לכאורה, הוא לגמרי לא אישי, ויכולנו ללכד בינו לבין הנתונים ה"יבשים" שארנדט מוסרת, כזכור, בנוגע לגורלם של יהודי אירופה כאנטיחיזה לרטוריקה הפתטית של אייכמן. אך ארנדט עושה כאן עוד דבר, מעין מתווה מסע פסיכו-גאוגרפי, אימפרסיוניסטי באופיו, ברחבי אירופה, כדי לבחון על דרך התמצות את תגובתן של ממשלות וחברות אזרחיות בנוגע ליהודים. זהו, עד כמה שזה מוזר, "הסיפור של ארנדט", לא בגוף ראשון, כאילו לא אינטימי, סמוי: זיכרונה, לא זיכרונותיה, המתעד משהו מן המנעד הרגשי המורכב שלה בנוגע ליבשת הולדתה. כמה צלולות ומדויקות הן השורות הבאות על אודות הגירושים הראשונים של יהודים משטטין בפברואר 1940, מבאדן ומסארפפלך בסתיו אותה שנה (יהודים אשר הגיעו למחנה גיר בצרפת, כארנדט במאי 1940, ונשלחו מש"הפתרון הסופי" הוצא לפועל באושוויץ): "המטרה היתה כנראה בחינה של תנאים פוליטיים כלליים – האם אפשר לגרום ליהודים ללכת אל אוכדנם כמו רגליהם, כשהם נושאים את מזוודותיהם הקטנות, באמצע הלילה, ללא כל התרעה מוקדמת. מה תהיה תגובת השכנים כשיגלו את הדירות הריקות למחרת בבוקר; ואחרון-אחרון חביב, במקרה של יהודי באדן, כיצד תגיב ממשלה זרה

128 שם, בע' 243.

129 שם, בע' 238.

130 שם, בע' 239-240.

כשתוצף לפתע באלפי 'פליטים' יהודים¹³¹. פרוזה שקטה, מאופקת, הנעה בין האנקדוטלי לעקרונות, בין האיורי למופתי, ומשיא מסמנת, תמיד דרך מקרים קונקרטיים, "הבזק פתאומי של אור", שבו נעצרת הבנליות, נעוצה הדו-נאציפיקציה, היא נוסכת בקורא התרגשות ויותר מזה ביטחון, אמונה. במהלך אוקטובר 1943 ארגנה דנמרק משלוח בעזרת צי הדיג הדני של 5,919 יהודים לשבדיה, שביקשה להעניק להם מקלט, כמות שנהגה שנה קודם לכן בנוגע למחצית מקהילת היהודים בנורבגיה. ארנדט כותבת: "עלות הנסיעה לאנשים חסרי אמצעים – כמאה דולר לאיש – מומנה ברובה על ידי אזרחים דנים אמידים, ואולי היה זה המעשה המרשים מכולם, שכן באותה עת יהודים שילמו על גירושם-הם... זהו המקרה היחיד הידוע לנו שבו הנאצים נתקלו בהתנגדות מקומית גלויה, והתוצאה היתה כמסתבר שאלה שנחשפו אליה שינו את דעתם. הם עצמם, כנראה, כבר לא סברו שהשמדה של עם שלם היא דבר מובן מאליה"¹³²; "בתנאי טורד ילכו רוב האנשים בתלם, אבל יהיו אנשים שלא... זה יכול היה לקרות' ברוב המקומות אבל זה לא קרה בכל מקום"¹³³.

"ברור שאיש לא יכול היה לספר את סיפור חייה כמות שהיא עצמה עשויה היתה לספרו, והשאלה מדוע לא כתבה אוטוביוגרפיה כובשת לב כשם שהיא חסרת מענה"¹³⁴.

4.4. שפת אם

"זה התחיל ככה. אני לא הייתי מדבר על זה בכלל. רק בגלל ארתור גאנאט דיברתי. הוא סטודנט, ארתור, לומד אתי, גם כן רפואה. יום אחד אנחנו נפגשים בפלאס קלישי... ואז, פתאום, בדיוק לפני בית הקפה שישבנו בו, מתחיל לעבור גדוד חיילים ובראש הקולונל על הסוס שלו, והוא אפילו נראה נחמד הקולונל, אין מה לדבר, גבר לעניין! מרוב התלהבות קפצתי מהכסא. 'אני הולך לראות אם זה באמת ככה!' אני צועק לארתור, ורץ ישר להתגייס, ועוד רץ מהר"¹³⁵.

131 שם, בע' 165. שאלת הפליטים – "הראשונים לגירוש ולהשמדה" – מעסיקה את ארנדט ממושכות ב"אנו הפליטים", בדינמיה ביחסים בין התנועה הציונית לפלשתינים בהיחודי כפריה ובמקורות הטוטליטריים, Arendt, *supra* note 18, at pp. 147, 191, 150.

132 ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 184-183.

133 שם, בע' 243.

134 H. Arendt "Isak Dinesen" *Men in Dark Times* (New-York, 1968) 99-100

135 ל'פ' סלין מסע אל קצה הלילה (מהדורה ראשונה, 1994, כרך א) 9, 12 (תורגם על ידי א' המרמן).

"כעלה נידף ברוח הזמן הוא הועף משלאראפיה, ארץ הקסמים שבה השולחנות נערכים מאליהם ותרנגולות צליות עפות ישר אל תוך הפה, או ליתר דיוק מחברתם של מרובעים צרי אופק בעלי תארים וקריירות בטוחות והומור מעודן, שחטאם הגדול ביותר היה, כנראה, דחף בלתי נשלט לבצע מעשי קונדס. והוא נחת היישר בין טורי הצועדים של הרייך-בן-אלף-השנים, שהחזיק מעמד בדיוק שתיים-עשרה שנים ושלושה חודשים"¹³⁶.

ועוד לא אמרנו הכול. הפעם, לא מדובר בעוד שכבה סיפורית, גם לא ב"סיפור-על", ובוודאי לא באוטוביוגרפיה במובן המקובל, הווידוי של המונח. מדובר במשהו מעורער ומערער מן הסוגות המוגדרות הללו, כמו היה התשליל שלהן, או אפילו האבייקט שלהן. הממד הזה שקשה להגדירו והמהווה, למעשה, את המכלול או את רושמו של המכלול, הופך את הדו"ח של ארנדט על הלשון לעבודת אָבל יחידה במינה על שפת אם, כזו שארנדט לא הציעה לפני כן ולא לימים, ומעודה לא כינתה אותה בשם הזה. ניוזכר לרגע מחדש בצלילי הנדל ומוצארט ששמעה מרי מק'רת, סופרת וידידת נפש של ארנדט, משהעידה במאמר מוקדם על חוויית הקריאה באייכמן בירושלים. דומה שלא ביקשה לציין רק "מצב רוח" או תגובה אידיאולוגית שלה עצמה למקרא הדברים. היא ביקשה, הגם שבדרך אימפרסיוניסטית, ללא הסבר או ניתוח, לכוון את תשומת הלב למשהו מעבר, לקומפוזיציה, לקצב, לחותמה של היצירה, למגעה החד בעצבי הקורא. כמות שבעתיד תהיה קשובה לטונליות ה"אמהית" של אישים בעתות אפלה, הזמינה מק'רת את קהל הקוראים להאזין לארנדט בין השורות, לחוץ-לשוני, כדרך שמקשיבים לסופרים. באופן מעניין, עצמת התגובות לארנדט, או ומני אז, הוכיחה עד כמה הייתה האינטואיציה שלה מדויקת. היא היא בלבד, בכל גלי הפרשנות על ארנדט, שאינם נחים ואינם שוככים, ביקשה "לביית" את האובתה בפשט, ואולי גם, לפחות זו הפעם, להשיב ל"הולדת" שלה את ממדה הילדי, האבור. במילים אחרות, לרמוז לפחות לכך, שבצד התוכן של הדו"ח, שנוי במחלוקת ככל שיהיה, קיימת אסתטיקה לשונית, מוסיקלית, מחלחלת ומטלטלת, אינטימית מאוד, החייבת לפרוץ את גבולות ההתקבלות הצפויים. ארנדט, שב-18 במאי 1952 מצמידה את בליכר במכתב ממינכן על "המשיח": "ואיזו יצירה! ההללויה עוד מהדהדת באוזני ובגופי. לראשונה הבנתי כמה זה כביר: נולד לנו ילד" – מגיכה באופן עז כאמור על גילוי הידידות הזה. קשה להפריז בחשיבות הקיומית הבסיסית שנסכה בה הכרה "אימהית"-אסתטית זו בשעה התמורה ההיא.

ארנדט לא ראתה את עצמה כסופרת, ובדומה לאיזק דינסן, הסתייגה מכל קיבוע מקצועי בלעדי. הסיפורים הרבים שסיפרה, המכריעים להופעתה הפומבית, נשזרו

במשחקי לשון מגוונים של היסטוריונית, פנומנולוגית ופוליטולוגית, הממלאת תמיד כמה תפקידים בעת ובעונה אחת. הדרי"ח אינו חריג במובן זה. כמה אפוא הוא חריג? הדרך למענה עוברת רק באופן חלקי במה שהיה לה להגיד על דורות הסופרים והמשוררים המודרניסטים שקדמו לה או בני זמנה. ארנדט רשמה כמה מתווים, בעיקר במקורות הטוטליטריזם ובאישים בעתות אפלה, כשהיא מאזכרת, בין היתר, את גוטפריד בן, עזרא פאונד וסלין, כדי לאייך רגישות משותפת. היא אינה מתמודדת עם שאלת "המודרניזם הפאשיסטי" כקטגוריה אסתטית בפני עצמה, אלא מעוניינת בממד המטפיזי או האקזיסטנציאלי, דהיינו במחויבותם של היוצרים הללו לניסיון החפירות, שעבר בכתיבתם טרנספורמציה לחרדה אונטולוגית נטולת אובייקט מסויים, לרגש המסרב להיחלץ מחבליו, אולי קסמיו, של המוות¹³⁷. אופק זה נפרץ לדידה על ידי הדור שצמח בצל הטוטליטריזם ושעבורו מוות אינו תמצית הנורא, ואינו הדבר האיום מכל שאדם יכול להטיל על אחרים: יכולים להיות עונשים חמורים מעונש מוות, היא שבה להגיד, גם בדו"ח¹³⁸. סלין זוכה לדיון קצר כבר בפרקי ה"אנטישמיות" של מקורות הטוטליטריזם, קודם למסה על ברכט. ארנדט אף אינה מרמזת בהקשר זה על העיבוד האסתטי-מטפיזי של חוויית המלחמה ומתמקדת אך ורק בפוליטיקה העולה מן הפמפלטים. היא מבקשת להורות, באורח כמעט דידקטי, על אנטישמיות מובחנת, חדשה בסוגה ואף מופגנת של סופר חשוב, המאייר לדעתה מילייה רחב יותר של אינטלקטואלים צרפתיים, שהשקפתם אינה מערערת את מעמדם החברתי או האינטלקטואלי. אנטישמיות זו שונה מן הדמיון האדיאולוגי הרציונלי או הלאומני נוסח ה"אקסיון פרנסז" שנפרץ בצרפת בשלהי המאה ה-19, הן בהסברים הפנטסטיים שהיא ממציאה להיסטוריה היהודית בפרט והאירופית בכלל, והן במסקנות המעשיות שהיא גוזרת מהזויתיה, הקוראות מפורשות לטבח היהודים.

קריסטבה, העוקבת אחר תצפיותיה של ארנדט בספרות התקופה, מצביעה על החרפות שבה עמדה על הברית המסוכנת בין המונים חסרי שורשים לבין אליטות נעדרות תחושת מציאות על בסיס שנאה משותפת כלפי הציוויליזציה וכלפי המהוגנות. אף על פי כן, בבקרה את הפורמליזם המסוכן של האוונגרד, סבורה קריסטבה, נמנעה ארנדט מלהתמודד עם ממדיו האסתטיים והקליניים, לא כל שכן עם ההשתמעויות המוסריות שחוללו השינויים בתפיסת הלשון והעצמי בנוגע לרומן הקלאסי, מחד גיסא, והעימותים הנפשיים מרחיקי הלכת עד ספי המלנכוליה

137 במאמרה על ברכט מציבה ארנדט שאלה עקרונית ורחבה יותר מאיך "פאשיסטי" או "טוטליטרי" של המודרניזם, שאלה הקשורה עם זאת בצומת שבין הפיוטי לפוליטי: "למרות העדר החומרה, האמינות והאחריות של המשוררים, ברור שאינם יכולים להתחמק מהכל. אך אנו, חבריהם האזרחים, בקושי יכולים להחליט היכן לקבוע את הגבול". ראו: (Arendt (1968), *supra* note 16, at p. 212.

138 "יש דברים הרבה יותר גרועים ממוות, והס"ס דאג שאף אחד מאותם דברים לא ייעלם, ולו לזמן קצר, מעיניהם של קורבנותיו ומזכרונם", ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 20.

והפסיכודה, מאידך גיסא¹³⁹. האופטיקה הפוליטית שדרכה בחרה ארנדט להציג את עצמה, ואפשר שאף לראות את עצמה, מה שאינו היינו הך לתפיסתה שלה, כובשת את קריסטבה כאמור, בבחינת הנחת יסוד אתית-הרמנויטית, המניחה לגיבורה שלה לספר את סיפורה כחפצה. אלא שהיא דווקא, בפרקים שהקדישה לסלין בספרה על האבייקציה, ובאופן שבו הטעימה את הזיקה לבלתי הפרד בין הדיון האסתטי והפוליטי בסופר זה¹⁴⁰, שהעניקה לנו כלים חסרי תחליף ליטול עוד תוואי במסע הזה עם ארנדט¹⁴¹. הבה ננסה לקרוא בארנדט כאחד מגי היוצרים האונגרדיסטיים שקריסטבה דנה בהם לאורך יצירתה; יתר על כן, הבה נעיין בה בצוואת למשך מה עם יוצר שעולמו, לכאורה, כה מנוגד לעולמה, כמו סימנו זה עבור זו, כל אחד בנפרד, את האבייקט של זולתו. זאת, לנוכח היחס המועצם והייחודי שפיתחו כלפי שני ממדים יסודיים במצב האנושי: לידה ושפת אם, ועל דרך ההעתקה הקטגורית, "הולדת" ו"סיפור". ראוי להדגיש כי הצעה זו מבקשת לפרוש קווי מתאר מושגיים אף עקרוניים לחקירה, וכי אין הכוונה להציג השוואה בין ארנדט לסלין, או בהרחבה לכל יוצר אחר בדורותיהם, במונחי תכנים, רגישויות והאופנים שבהם ניתחו את תקופתם. תכנית מעין זו הייתה אמנם עשויה להיות ישירה ונגישה בפשטות. שכן, לאחר המלחמה הגדולה ובצלה, ביקשו היוצרים הללו לעבד בדרכים ראליות ופנטזמטיות את פשר ההתמוטטות החברתית, את ההסכנה הסבילה עם מציאות פוליטית הגוזלת מבני אדם את אנושיותם, את עצם כבודם, ואינה מותירה בידם חירות החלטה, נטילת אחריות, פעולה ספונטנית. התהליכים שארנדט כינתה בהתאמה דה-נציונליזציה, דה-מורליזציה ודה-הומניזציה כתנאים לכינון עולם טוטליטרי שאינו חס על איש, גם לא על חסידיו, הינם שכנים למבעים הספרותיים של התקופה¹⁴². סלין וארנדט דומה שחוצים אפילו מסלולים סמוכים – המלחמה, אירופה הקדם-טוטליטרית,

139 Kristeva, *supra* note 11, at p. 156-157

140 J. Kristeva *Pouvoirs de l'horreur: Essai sur l'abjection* (Paris, 1980)

דיוני במושג האבייקציה יהיה מוגבל ביותר, ורחוק מלהקיף את הקונפיגורציה הייחודית שמגבשת קריסטבה באמצעות מרכיבים פסיכואנליטיים, אסתטיים ודתיים.

141 גם בנוגע לסלין בחרה קריסטבה בנקודת מוצא ב"אליבי" האסתטי-פסיכוי של סלין, כדי לעצב מסגרת אסתטית ופסיכו-פנומנולוגית לדון ביצירתו בתור מכלול בעל הקשרים פנימיים. כל ניסיון לבודד את המכלול הזה, טענה, מבוסס על הכרעה אידאולוגית נורמטיבית של הללו המבקשים לחלופין להגן עליו או להוקיעו.

142 ארנדט, הבודקת את ריבוי מופעיו של טשטוש הגבולות, אינה פוסחת גם על השנוות בין המינים בפסקה הבאה, הסליניאנית כל כך באופייה, והמצטטת תחילה מ"יומן מזרח פרוסי" מאת הרוזן האנס פון להנסדורף. הלה שמע מפי אישה כפריית במזרח פרוסיה בינואר 1945 את המשפט הבא, קודם להרס קניגסברג על ידי הרוסים: "הרוסים לעולם לא יתפסו אותנו. הפיהרר לעולם לא ירשה זאת. הוא יהרוג אותנו בגז הרבה קודם". ארנדט ממשיכה, וחוזמת כך את הפרק על ההרג: "דומה שהסיפור הזה, כמו רוב הסיפורים האמיתיים, אינו שלם. חסר שם קול אחד נוסף, רצוי נשי, שיננה באתנה עמוקה: ועכשיו כל הגז הטוב והיקר הזה מברזב על היהודים!", ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 120.

הקולוניאליזם באפריקה השחורה והעולם החדש – כדי לתאר את האדם המודרני¹⁴³, ונאמו של פרנזאר, מורה להיסטוריה השוכב לצדו של ברדאמי בבית החולים במסע אל קצה הלילה, אינו כה רחוק מן הביקורת של ארנדט על הונאה עצמית וטרמניזם היסטורי או היסטוריוסופי. הפער ה"תכני" הרובץ ביניהם הנובע, לאמיתו של דבר, מן הצומת הטעונה של חווית הלידה והלשון, קשור אך לא מתמצה כמה שארנדט איבחנה כאמור בתור נטיה של זרם מובחן בתוך המודרניזם להפוך את המוות העובדתי, ההיסטורי (שאת זועתו תיעדה בעצמה במחויבות אין-קץ), לחרדה קיומית בעלת איכות מטאפיזית. פער זה נעוץ בלב האופקים המודרניסטיים השונים שפתחו ארנדט וסלין, בלב דרכי העיבוד האסתטי-נפשי שפיתחו בנוגע לניסיון. במרחק הנפער בין ה"תנטוגרפיה" של סלין לבין ה"ביוגרפיה" של ארנדט, במונחיה של קריסטבה, מסומנים לבסוף גבולות המסע של ארנדט אל קצה הלילה, ואפשרות החריגה אל האור, אל הנס.

את ה"נס" של סלין, אותה איכות מקסימה, מסתורית ומאיימת שמשרה כתיבתו, מבקשת קריסטבה למפות בכלים פסיכואנליטיים, פנומנולוגיים ואסתטיים באחד. אך הניתוח האנליטי מתמודד, למעשה, עם אתגר בלתי אפשרי, משום שהניסוי הספרותי עצמו חותר להתקרב בכלים לא מושגיים לאיזור אפל בניסיון, לאַבִּיקט, קודם לכניסה לתוך הסדר הסימבולי, קודם להבחנה בין סובייקט לאובייקט. כל המשגה, החורגת בהכרח מן הניסוי הזה, יכולה למירב לעזור להקשיב לאופן ולכלים שבאמצעותם קולטים מחושיה של הספרות חוויות חסרות כינוי וחסרות אובייקט, לחצות מחדש עם הסופר, ולעולם לא כבראשונה, את האַבִּיקציה. סלין, סבורה קריסטבה, מתמסר אל המסע הזה כמעט עד אבדן. הקרבה אל אותה אינטימיות אמביוולנטית שהייתה לו אימתי עם מה שטרם זיהה כאובייקט או כאם; הקרבה אל התנועה החוזרת ונשנית בין התלות המוחלטת והתשווקה לבין הדחייה והתיעוב; אל השנאה ההרסנית המתגלה כהכרחית לעצם הקיום, הכרחית כשם שהכרחית גם מחיקתה לאלתר מכל רישום בזיכרון – כופה על הסופר להתפתל עם שכבותיה הכמוסות של שפת האם. כאילו היה עליו לשוב ולהעלות מתהום הנשיה את הטרום-מילה: צלילים מעורבלים, מחוות זעירות שנעשות למחוות ענק, דרמות קוליות המפלסות להן דרך אל כתיבה משובשת במפגיע, כמו הניחה לדחפים להתפרץ לפעילות המודעת של הארטיקולציה, למבנה המשפט, לדקדוק, לתחביר, ואף להשתלט עליהם. תעוזתו של סלין, כישורו, הסיכון שהוא נוטל על עצמו המתגלה בקצה כהרה אסון, נעוצים בשאילה רדיקלית זו על זהות הסובייקט, הכי רחוק מן המשמעות, מן הסולידי, מן המגונן. הוא מתחקה אחר "זה"

143 סלין, שלמד רפואה ומדעי הטבע ועבד בחבר הלאומים, נסע לאפריקה ב-1916 וביקר בארצות-הברית, בדרטרויט, ב-1926 כדי לחקור את תנאי הבריאות של פועלי פורד. ב-1928 עזב את החבר והחל לכהן כרופא בקליניקה עירונית באיזור קלישי בפריס ולטפל בפועלים ממזמרטר. האפיוודות של הרומן מתרחשות, בהתאמה, במלחמה, באפריקה, באמריקה ובפריס. אמריקה אינה אלא אפיוודת במסע מעגלי.

הנאנק והנאבק את ראשית צעדיו בעולם, בתור אמוציה אחת גדולה וחשופה, כועסת, שאינה מודעת ואינה לא מודעת, רק קיימת. יתר על כן, "קיימת" כך כבר תמיד, גם כשהיא מבשילה לכאורה, "קיימת" כמידלדלת והולכת, כפוחתת, כנסוגה, פולשת ונפלשת, מעכלת ומקיאה בכל מישוריה של החוויה האנושית. המטאפורות של מסע אל קצה הלילה שואלות לכן במידה רבה מן האנטומיה ומן הפיזיולוגיה כדי לפרוס כל גבול בין יבשות, תרבויות, בני אדם, בעלי חיים, כוחות הטבע. הכתיבה, המתלכדת עם מצביה היוקדים של סובייקטיביות גבולית מטה לנפול, פורשת עדות מאלפת על האיזון הדק שבין אִבִּיקְצִיָה וסובלימציה, ועל יחסי הגומלין השבריריים שביניהן. במקום שבו הסובלימציה אינה אפשרית, חדלה ממילא הכתיבה, ויש, כמוכן, במסע כאלו שמגיעים עדי שיגעון ושחיקה. אך אפשר שהסובלימציה תלווה את האִבִּיקְצִיָה, כמות שהיא מלווה את המחבר ואת המספר, סלין-ברדאמי, ולא זו בלבד שלא תינזק ותקרס, אלא אדרבא תיבנה מן האנרגיות של האִבִּיקְצִיָה ותועצם בעטיים. היא תישאר, עם זאת, כמעט תמיד סובלימציה הסמוכה ללא רחם אל אפלת הריגוש שהיא מזהה, סובלימציה הנאחזת חזק בטעם הקמאי, ללא טרנספורמציה וללא רפלקציה. מזווית ראייה זו, הופכת ה"מנטליות המורחבת" נוסח ארנדט לפרקטיקה של הישרדות חיתית גרידא, המונעת מטינה ולא מרוחב דעת ודמיון. סלין מתגלה כאן ככפיל מורבידי, מעין אלטר אגו של ארנדט (ושל קאנט וסוקרטס בהרחבה), שאפשר שלא יכולה הייתה אף להעלותו על הדעת. אי-אפשר, לדידו, לדמיין את העולם מפרספקטיבה של אחרים, מבלי לעוות את ראייתם ולהשחיתה לאלתר: "כשאתה חלש, מה שנותן לך כוח הוא שאתה מפשיט את האנשים שהכי מפחידים אותך מכל היוקרה שעוד יש להם בעיניך. צריך ללמוד לראות אותם כמו שהם, יותר גרועים ממה שהם, זאת אומרת, מכל הבחינות. זה מרגיע, זה משחרר אותך ומגן עליך הרבה יותר ממה שאתה יכול לתאר לך. זה נותן לך עוד 'אני'. במקום אחד, אתה שניים"¹⁴⁴.

המחווה השלטת, שאין לטעות בה, לאורך כתיבתה של ארנדט, או ליתר דיוק מהמצב האנושי ואילך, ותמיד בזיקה מורכבת לחקירתה ההיסטורית-פוליטית, תופסת את ההיעשות לסובייקט כתהליך הולדת בלשון. זוהי הולדת שנייה (ושלישית וכן הלאה), הרחוקה מן המקור מרחק עקרוני, תרתי משמע עבור ארנדט עצמה, הנולדת מחדש בלשון זרה, נרכשת, לשון "מקצועית" או "טכנית" משהו. ההולדת האמיתית מתממשת בכל מקרה אך רק בסדר הסמבולי, בלשון רבים ובין רבים – לפחות בין שלושה – המכירים והנענים. ארנדט אינה מותירה ספק בנוגע לטמפורליות הקטגורית של רעיון ההולדת – זמן עתידי – בחריגתו המוחלטת אפוא משפת הגוף, משפת אם, מעומקה הקמאי, חבליה וצערנה. בכל שפה נולדים ממש, כאילו לראשונה, בלשון. בעל המהפכה, למשל, כבואה לתאר את רגע הופעתם הדרמתי של העניים על במת הפוליטיקה במהפכה הצרפתית, היא פוסקת: כבעלי צרכים גופניים (כאלו המקפלים

144 שם, בע' 73. "זה מייאש כשחושבים על זה, איך הם מסוגרים זה בפני זה, בני האדם, ממש כמו בתים", שם, בע' 230.

אנשים פנימה לתוך עצמם), נשאו עמם העניים במהלך זה את ההכרח, על אילמותו ואלימותו, אל המרחב הפומבי, "והתוצאה היתה ששלטון המשטר הישן נעשה חסר אונים והרפובליקה החדשה היתה מת-לידה"¹⁴⁵. ניכר שעבור ארנדט בפשט ובמטאפורה, כל העתקה של אֵבִייקציה, פרטית כקיבווצית, מן המטבולזים המוצנע לתחום הרבים, דרך ריטואלים, קרנבלים, מצעדים ומדורות, עלולה לחצות גבולות שאין לעבור של דיבור ותקשורת, לערער ולשתק. השלמת תהליך האינדיבידואציה היא משום כך פרדוקסלית: אישית ביותר ומופשטת ביותר באחד. הולדת בלי גוף ובלא חולי, המוגנת לגמרי מפני כליה. אבל העניינים אינם כה פשוטים, למעשה, והסירוב לנסיגה, להיטמעות ולסימביוזה, שמחירו עלול היה אכן להיות עור עבה "מדוי", אם אפשר כך לומר, אטום מפגיעות, מחזירה ומפעפוע, מתגלה אחרי ככלות הכל כתהליך לא חדל של כינון גבולות מלבר ומלגו (פיזיים, מוסדיים, לשוניים, בין אישיים: יודעים מסעותיה האינסופיים של ארנדט בין היבשות ובתוכן לאחר המלחמה, כמו גם נודייה בין סביבות אינטלקטואליות שונות, ללא מסגרת מחקרית או אקדמית מקובעת), וכן, גם של אֵבִייקציה. דומה שאף כאן העניקה מרי מק'רתי עדות כה מעודנת לפסיחה של ארנדט בין הלשונות ובין הסעיפים, באחרית-דבר מפעימה שכתבה לחיי הרוח משסיימה לערוך את הספר לאחר פטירתה של ארנדט. מק'רתי מטעימה את האופק הגרמני של האנגלית שבקולמוסה (ובחיתוך דיבורה) של ארנדט, הן ברובד התחבירי והן באוצר המילים, עניין השופך עוד אור על הרונג שגילתה במשפט באשר לשאלת התרגום הסימולטני. כמי שתרגמה כל העת, כדי לחיות, כדי להרחיב דעת, כדי לכתוב, חיתה ארנדט את התרגום כמשימה אחרונה וכתוסר אפשרות. המפגש הרב-ממדי עם שפת האם, ועם הבנליזציה המשפילה שלה, זומן לה בעצמה בלתי נסבלת במשפט ירושלים, שנגע בהכרח, ומכיוון בלתי צפוי, ברצח אם וברצח שפת אם, שנמחקו כמו לא היו, או לפחות מבלי שהותירו עקבות קריאים, משחצתה יבשה לארץ אחרת וללשון אחרת. שכן, הללו הם בין השאר הפשר, ההשתמעויות, ההשלכות של מעשה העקירה. למרות שממבט ראשון נראה כי זהו הנכס הנייד היחידי שנוטלים. כמדומני שאין טעם לשאול איזה רצח ברוטלי יותר, זה של סלין הנערך בתוככי שפת האם, כמו ינק מלשדה עד מוות, או זה שמתנער ממנה

145 H. Arendt *On Revolution* (New-York, 1986) 60

"דבר, למעשה, אינו משותף פחות ובר תקשורת פחות." היא כותבת במצב האנושי "ולכן מוגן יותר בכטחה מפני נראות ושמיעות של התחום הפומבי, מאשר מה שמתרחש בגבולות הגוף, הנאותיו וכאביו, עבודתו וצריכתו. יתר על כן, דבר אינו פולט את הגוף באופן רדיקלי יותר מן העולם מאשר ריכוח בלכדי בחיי הגוף, ריכוח הנכפה על אדם כעבודות או בקיצוניות של כאב בלתי נסבל. על כל מי שמבקש, מסבה כלשהי, להפוך את הקיום האנושי ל"פרטי" לגמרי, בלתי תלוי בעולם ומודע רק להיותו בחיים, לבסס טיעונו על ניסיונות אלו", שם, בע' 97. וראו גם דברים שרשמה על תמרון הגוף במחנות באמצעות משמוע, ענישה ברוטלית, עבודה, מחסור באוכל ובשינה, המסלק מן האישיות את כל משאביה בהותירו סבל לשמו, ללא עד, ללא המשכיות: Arendt, *supra* note 18, at p. 455

לכאורה לנוף לשוני רחוק כל כך ואחר כל כך. אין טעם ואין מענה, למירב אולי דרך עיצובן של אמות מידה מסוימות, ייחודיות, ובשבעים עיניים. אבל גם אין מעשה כתיבה ויצירה ללא ברוטליות, זאת ידעו היטב הן סלין והן ארנדט, איש ואישה ממקומותיהם.

בבראה לקשור את הפמפלטים של סלין למאמץ האסתטי שלו, מציגה קריסטבה למעשה טענה רדיקלית יותר. לא זו בלבד שאין להפריד בין הכתיבה הפוליטית לבדינונית, אלא יש לראות בלכידות הלשונית-סגנונית של עבודתו, נבבירה העיקשת והעקבית במשאבי שפת האם, ביטוי לנסיגה נוספת ואף מועצמת של הסופר במסע אל האבייקציה. היהודי, או מוטב הפיגורה ההזויה של ה"יהודי", הגוררת את מלוא דחיתו ומיאונו וכעסו, את רצונו לשלוט בה כדי להיפטר ממנה וחסל, לסלקה באופן מוחלט, מחוללת לפיכך מחדש עימותים קמאיים עם אבייקטים לא נאותים. ה"פוליטיקה" הפתולוגית של סלין, הנשענת מצד אחד על שיח אנטישמי צרפתי זמין, אף בנלי במונחי המצאי האנטישמי של בין-שתי-המלחמות, הופכת מצד שני לכמעט "אני מאמין" אסתטי, אידיויסינקרטי לגמרי, מאחר שהיא היא שמכוננת את המצע הפנטזמטי של יצירתו. בהזדהותו המאוּימת עם ה"יהודי" הנתעב שלו, האינטימי והמלוכלך שלו, דומה שהסופר מגיע עדי קצוות הסבילות וההתפרקות.

משפט אייכמן עודנו במידה רבה דוגמה מופתית לאופן שבו הסדר הסימבולי, ההגנה המשפטית, נחוצים והכרחיים לניהול התהליכים הקשים, הכואבים והבלתי נמנעים של האבייקציה. ההקפדה המוטעמת של השופטים על גבולות השיח ואיפוקם הרגשי סימנו בצורה מדויקת, עבור בני הקהילה בראש ובראשונה, את האפשרי ואת האסור. ארנדט אכן קלטה בחריפות את הדיפרנד בין השית המשפטי האובייקטואלי של השופטים לבין שיח התביעה שנע בעת ובעונה אחת בשני רגיסטרים שונים לחלוטין, אובייקטואלי ואבייקטואלי (ומשום כך ממש מורליסטי), ושבה לצטט אירועי התנגשות בין הרגיסטרים שאחריתם תמיד הכרה בחוק, בעצמי השופט מול מושאו, כערכאה אחרונה. מה שהיא כינתה "היסטוריה גרועה" שהציג התובע הייתה לדידה היסטוריה המתפקדת כמעין סובלימציה של טקסי היטהרות, הממשיגה את תולדות העם היהודי במונחי עימותים מתמידים עם פיגורות מפלצתיות של אויבים. מטעמים רבים שפרשה במסות שכתבה בעיקר בשנות ה-40 לא יכולה הייתה להזדהות עם עמדה זו. אף אייכמן עצמו, כאיש בשר ודם, לא הציפה בשנאה. הוא שומר לכן על מעמדו בדו"ח בתור אובייקט מתוחם וברור להתבוננות ולשיפוט, בדומה אמנם למעמדו של הנאשם בשיח המשפטי. ה"פוריזם" המשפטי שלה נעוץ אם כן גם בכך שלא חוותה את המערבולת שהרוב סביבה, ואולי גם השופטים, חוו ולו בינם לבין עצמם, את המפגש הבלתי נסבל, המוגן והחשוף כל כך עם האויב המוחשי, המתווך דרך מסמכים היסטוריים ומיתולוגיים, זכרונות עוברים בירושה, סברות לב ושרירות לב. אבל הטקסט שכתבה רחוק מלהיות "פוריסטי", וארנדט אינה בלתי מוצפת. אדרבא, היא מוצפת מכל עבר. ההלם או התסכול שהסב הדו"ח לקהל קוראיו קשור

בכך שהאבייקט שלו אינו אייכמן. הוא נדד למקום אחר, ל"אובייקט" אחר. משהו אחר נעשה למפלצת, והוא נוכח בסיטואציה האנושית שמזמן-מאלתר בית המשפט בהווה חי ומידי יום ביומו, קולות, מחוות, צלילים, בליל מבטאים: לשון. שפה. משהו אחר, השמור לה, לארנדט, בלבד, שבין יתר השלכותיו נמנית גם עמדה אובייקטואלית/אובייקטיבית בנוגע לאייכמן. "זוהי הגלות, הנכר: ההסתכלות חסרת-הרחמים הזאת בקיום כהווייתו במשך מעט השעות הצלולות, שהן נדירות במסכת הזמן האנושי, כשההרגלים של הארץ הקודמת עוזבים אותך וההרגלים האחרים, החדשים, עוד לא הספיקו לטמטם אותך מספיק"¹⁴⁶. תחושת הזרות שלה, המתגברת עוד, והחבטה שהיא חובטת ונחבטת ממילא, שכן כל צד, כל צד, דומה ששם ללעג ולקלס את מה שהאחר לוקח ברצינות תהומית, את מה שהאחר הנו. לא בכדי בחר אייל סיון, במאי הסרט "הספציאליסט", המתכתב עם הדו"ח, לרכז לעתים את הגודש הקולי באולם בית המשפט במוגבר ובמעומעם באחד, כאילו לפעור מרחק בין השמיעה לקשב, במקום שבו השמיעה היא בלתי נמנעת והקשב בלתי אפשרי. לראשונה נכפית אפוא ארנדט לעבד אֵבֵל מודחק על שפת אם, רגישות שנאטמה לכאורה, געועים התוקפים אותה דווקא בירושלים. בדפי הפתיחה של הדו"ח היא כותבת משפטים שהבאנו בראשית הדברים, אך הדורשים כעת עיון מחדש נוכח הדרך שעשינו: "משפט צדק ... דורש הסתגרות, הוא מתיר עצב יותר מזעם, והוא תובע הימנעות קפדנית ביותר מכל התענוגות המהנים של התייצבות באור הזרקורים"¹⁴⁷. ארנדט "טועה" בהבחנה הזו, קודם כול לשיטתה, במונחי עקרונות הדיון הפומבי שלה. עבורה, עם זאת, נעשה המשפט לביתי, למשקי, לאינטימי, למסוגר, והזעם או הכעס, אותם ריגושים המחברים אותנו לעולם, והמעצימים אותו בשבילנו, כמו נכנעים, אינם יכולים לה לסבילות הסוחפת של העצב. כל הגבולות מוצפים בשיטפון הזה: לא במקרה יתפרסמו המכתבים (הפרטיים) שהיא וגרשם שלום משגרים זה לזה ברבים; לא במקרה תהיה למסה שכותבת מרי מק'רתי בזכות הדו"ח איכות של מכתב. אהבות ושנאות, נשמה והעדר נשמה, חציית קווים מן החדרים אל הפומבי כדי להגיד את מה שלא ניתן היה להגיד שם, וכדי להישאב מחדש, בתוככי האולם, אל ההסתגרות. מכתביה האחרים, בעיקר לבליכר, הנותנים ביטוי לעויות, למועקה גופנית, לרצון תכוף להקיא, שנקראו בשעתו כביטוי (רווח, בנלי) להשתלחותה היהירה במזרח, מבטאים בעיני את הנסיגה ה"סליניאנית" לשפת האם, בתוככיה. שם נפרש המנעד, עולם ומלואו, החל מן ה"שלאראפיה" של אייכמן המוקדם, כשארנדט מוסיפה בסוגריים (מקור השם במילה הגרמנית "שלאראפלאנד", ארץ התענוגות שבאגדות הילדים הגרמניות)¹⁴⁸ ועד למילות המשקיף היהודי בברלין נוכח גירוש היהודים ב-1943, צלולות, מפוכחות, ניכרים דברי אמת, שהיא מביאה על כן בשפת המקור, כדי להניח לצליליהן להישמע,

146 ארנדט, לעיל הערה 2, בע' 244-245.

147 שם, בע' 14.

148 שם, בע' 42.

חנה ארנדט: מעבר לעונג המלנכוליה – דו"ח על מצב הלשון

להישאר: "Immerzu fahren hier die Leute zu ihrem eigenen Begräbnis" (יום אחרי יום האנשים כאן עוזבים להלוויות של עצמם)¹⁴⁹. הכאב הוא צדה הפנימי של חציית האבייקציה, כותבת קריסטבה, הזוועה הוא צדה הפומבי.

הדו"ח פורץ את מה שנדמה היה כסובלימציה עשויה היטב, מתוחמת ומתחמת, ללא בקיעים. בין העצב המופנם לזוועה ולפלצות המופגנים, ארנדט מטלטלת לשונה בכמה רמות: לשון תיאור נקיה מכל ממד ריטורי, כמעט מתכתית, המגדירה בחומרה את מרחקה מן הנצפה, הדליירי, ההזוי; לשון המשאילה עצמה לתופעות שהיא מתארת, על דרך הציטוט או הפרפרזה; לשון המפליגה צעד נוסף ב"כניעה" זו, מותכת במתואר, כמו סופגת אותו לתוכה בתיעוב אך בנחישות, כחלק אינטגרלי ממאמץ ההבנה. לשון זו היא הממיסה בין קטגוריות ועמדות סובייקט כדי להפעיל מחדש את מה שהיא מאפיינת כהתמוטטות הכוללת שמתרחשת בעולם הטוטליטרי והמבחינה אותו ממשטרים אחרים. אך ארנדט מגבירה את אי-השקט שהיא נוסכת בקורא בדרך נוספת, ושם היא הכי קרובה לגוף. בסוגריים. גודלם ושכיחותם אינם יכולים שלא לבלוט, לא כל שכן המידע העובדתי והרגשי שהם מכילים, והריגשה של היד המתרוצצת, הפותחת וסוגרת אותם מבלי לחדול. להבדיל מהערות שוליים, איננו יכולים לדלג עליהם, מבלי לקטוע את הקריאה הליניארית, מה גם כאשר הסוגריים שזורים באותם חוטים, באותה תנופת חשיבה. הם מרחיבים את תנועתה, מעניקים לה קפלים, שוליים ואופקיות. הם מוסיפים לאתגר התמטי או העקרוני, השנוי בוויכוח – האומנם ניתן לדבר על רוצחים וקרבנות באמצעות אותן קטגוריות או קטגוריות דומות, תחת תנאי משטר הממוטט כמעט כל התנגדות אנושית לפעולותיו? – אתגר אחר, אינטימי יותר, "טקסטואלי". אבל לא רק. זהו האתגר המשיב אותנו למהלכם הצף של החשיבה, של הדימיון, של הריגוש, לדרגם לערבל ולבלבל קלה כחמורה, עיקר וטפל. "הוא [בן גוריון] מתיר לתובע לקיים מסיבות עיתונאים וראיונות טלוויזיה במהלך המשפט (התוכנית האמריקאית, בחסות איגוד גליקמן, נקטעת כל הזמן – עסקים כרגיל – על ידי פרסומות נדל"ן)"¹⁵⁰, קובלת ארנדט. אך הקביעה הזו, כה מדויקת כבר אז בנוגע למנגנוני השלטוט וההשוויה, הבנליזציה, חלה באופן מוזר על עסקי החשיבה וכלכלת הנפש. הסוגריים נפתחים כדי להעמיק, אבל גם להקניט, לפרש, אבל גם לברוח, ליידע, אבל גם להתרחק. לקחת נשימה ארוכה. להתעשת. להמריא.

למול האונטולוגיזציה של המלחמה שמציע סלין, או זרם מסוים במודרניזם, ההופך כאמור את המלחמה, ועמה את המקרה, את האבסורד, את הסייט והרקב, לחוק

149 שם, בע' 124.

150 שם, בע' 13-14.

ההוויה¹⁵¹, דבקה ארנדט באנתרופולוגיה הכונה שלה, המצהירה שוב ושוב על שייכותה לעולם הזה, שאותו למדה לאהוב. "זו לגמרי לא אמונה תפלה, זו אפילו עצת ריאליזם... להיות מוכן ל"נסים" ולצפות להם בתחום הפוליטי", כתבה ב"מהי חירות"¹⁵², בהצביעה לעבר "האור הלא בטוח, המהבהב והחלש על-פי-רוב, שמדליקים גברים ונשים מסוימים בחייהם וביצירתם"¹⁵³.

ג. במקום אחרית דבר

משך שנים הייתה חנה ארנדט בקרבנו כאותן דמויות הצופות בחלון והמעירות הערות לא חשובות לשולי ההיסטוריה: מילים צורמניות, מתגרות, שמוטב שלא נאמרו משנאמרו, שאינן מוסיפות כבוד לבעליהן. בגאון, באטימות מודעת לעצמה של גיבורה טראגית, המכירה בחובותיה ואינה מוכנה לסגת, מתעקשת כי עלינו להפריד בין הפרטי לבין הפומבי, שנדע כיצד לעשות כן, כך יוקל לנו. סופגת אפוא בהלם את המחיר, את מה שהיא חווה כאלימות, החודרת ללב האינטימיות שלה. משנדדע לה שפנחס רוזן הזכיר בדברי ה"יזכור" שלו לקורט בלומנפלד, דמות אבהית שמילאה תפקיד מכריע בחייה ובהתוודעותה לציונות, את הביקור האחרון שערכה אצלו לאחר פרסום הדו"ח, בסמוך לפטירתו (מאי 1963), השיבה לו במכתב: "כאב לי לגלות כי הביקור האחרון לקורט, שהיה בעל טבע פרטי ואישי באמת, נדון בפומבי. למטרת היזכור שלך זה היה מיותר לגמרי, והייתי מצפה שתדע שזו הייתה הסגת גבול. אינני נוטרת לך. אך זה משום שאני יודעת שרגשותי בנוגע להבחנה בין הפרטי לפומבי אינן זהות לשלך ושל אחרים" (30 באוגוסט, 1964).

151 "מה שעוד יותר גרוע זה שאתה שואל את עצמך איך תמצא מחר את הכוח להמשיך לעשות את מה שעשית אתמול ומה שאתה עושה כבר יותר מדי זמן, הרבה יותר מדי, איפה תמצא את הכוח לכל הפעולות האידיויטיות האלה, לאלפי התוכניות שלא יוצא מהן כלום, לנסינות האלה להיחלץ מהמצוקה המעיקה, ניסיונות שנכשלים תמיד, והכל בשביל להשתכנע עוד פעם שהגורל יותר חזק ממך, שאין ברירה אלא ליפול שוב מהקיר, כל ערב, מאימת המחר הזה, שמיום ליום נהיה פחות בטוח, יותר נאלח... האמת של העולם הזה היא המוות. צריך לבחור: למות או לשקר. אבל אני אף פעם לא יכולתי להרוג את עצמי", סלין, לעיל הערה 135, בע' 228-229.

152 Arendt, *supra* note 8, at p. 170

153 Arendt, *supra* note 16, at p. ix